

Buji Ferenc

A KÁNY-SZÓCSALÁD*

A hangok és hangcsoportok jelentéstani és alaktani viszonyának kutatása mind a mai napig nyelvészetünk egyik legmostoháiban kezelt területe volt. Miközben egy ilyen jellegű vizsgálat a magyar nyelv belső, fonetiko-szemantikai egységéről, organikus jellegéről tanúskodhatott volna, addig az aktuális vizsgálati tendenciák éppen ellenkező irányba mutatnak: a magyar nyelv finn-„ugor”² alapré-

* Forrás: *Magyar Szemle* (Budapest), 1996/7–8., p. 732–745. (első rész), valamint *Magyar Szemle* (Budapest), 1996/9., p. 900–916. (második rész).

² Ha valahol, akkor ebben az elnevezésben világosan látszik, hogy nyelvtudományunk rejtett mozgatórugója: minden lehetséges eszközt megragadni a magyar nyelv és nyelviség értékének alászállítására. Itt ugyanis nemcsak egyszerűen arról van szó, hogy a finn-„ugor” népek közül éppen az egyik névadó, nevezetesen az „ugor” nép hiányzik, hanem már maga a szó sem található meg egyetlen finn-„ugor” nyelvben sem, tekintve, hogy az nem finnugor, hanem türk eredetű. Önmagában véve ezt akár még finnugor-ellenes és törökpárti megnyilvánulásként is értelmezhetnénk. Természetesen azonban szó sincs erről. XIX. századi „magyar” nyelvtudományunknak egészen egyszerűen szüksége volt egy olyan átfogó névre, amely a manysi (vogul), a hanti (osztják) és a magyar nyelvet egybefoglalja, s amelyet a nyelvcsalád megnevezésének egyik elemeként (finn-„ugor”) lehet szerepeltetni. Nos, úgy véljük, ezt az „ugor” ágat kézenfekvő lett volna elnevezni a tizennégymilliós magyarságról, hiszen az „ugorság” másik két népe együttesen sem éri el a huszonkilenczet (!) – hogy a magyarság és e két nép kulturális összemérhetetlenségéről ne is szóljunk. Kézenfekvő lett volna, hiszen míg a magyar nyelvet tizennégymillióan beszélik gyakorlatilag nyelvjárások nélkül, addig a néhány ezer ember által beszélt hanti nyelv *tizennégy* (!) olyan nyelvjárásra oszlik, amelynek beszélői meg sem értik egymást, s egyszerre *négy* (!) irodalmi nyelve is létezik – vagyis kétséges, hogy egyáltalán hanti nyelvről beszélhetünk-e (az adatok forrása: Hajdú Péter–Domokos Péter, *Uráli nyelvrokaink*. Budapest, 1978). S végül kézenfekvő lett volna a magyar nyelvről elnevezni az „ugor” ágat annak fényében, hogy a négy és fél milliós finnség és a vele szemben bő négymilliós rokon nyelvi népek összefoglaló neve is „finn” lett. E magától értetődő lehetőség elfogadása azonban a „finnmagyar”, sőt, *horribile dictu*, a „magyarfinn” nyelvcsalád elnevezéshez vezethetett volna – hogy ne is említsük a „magyar nyelvcsalád” elnevezést, amely ellen a magyarság jelentős számbeli túlsúlya a finn-„ugor” népek összességével szemben és kiemelkedő történelmi-kultúrtörténeti szerepe miatt senkinek sem lehetett volna kifogása (erre például a „török nyelvek” elnevezés szolgálhatott volna precedensül). Ráadásul a „magyar” elem szerepeltetését a nyelvcsalád szóban forgó ágának megnevezésében még egy nagyon fontos szempont is indokolta volna. Nyelvészeink szerint ugyanis a *magyar* szó a „vogul” jelentésű vogul *manysi* szóból ered – vagyis egy „ugor” szóból, mely ilyen módon egyszerre jelölhette volna e nyelvi alcsalád két tagját (a manysi és a magyar nyelvet). Hogy nyelv-

tegere különféle – indoeurópai (iráni, alán, szláv, német stb.) és türk (török, bolgár stb.) – jövevényszavak szervesen ráakódott szupersztrátuma épül. Egy ilyen általános munkahipotézis – és a belőle fakadó eredmények – természetesen a legkevésbé sem biztosítanak kedvező légkört egy olyan jellegű vizsgálódás számára, amely a magyar nyelv szerves *kibontakozásának* és belső *fonetiko-szemantikai harmóniájának* munkahipotézisével dolgozik. A két vizsgálati módszer, megközelítési lehetőség – melyeket minden további nélkül nevezhetünk *analitikus* és *szintetikus* módszernek – nemcsak végeredményében, hanem már kiindulópontjában is határozott antagonizmust rejt: az egyes szavak analitikus vizsgálata *szükségképpen* egy inhomogén és anorganikus nyelvhez vezet, a szintetikus vizsgálatnak azonban megvan az az esélye (*sic!*), hogy sikertelenné válik, s a vizsgálati munkahipotézisről – vagy éppen prekoncepcióról – kiderül, hogy indokolatlan volt. Véleményünk szerint a két módszer csak együttesen alkalmazható, hiszen kiegészítik egymást. Ám azt is meg kell mondanunk, hogy az analitikus és a szintetikus módszer nem tekinthető egyenrangúnak: amennyiben ugyanis a szintetikus vizsgálat révén sikerül körülhatárolnunk egy fonetiko-szemantikai szócsaládot, azt már csak nagyon indokolt esetben lehet szétszakítani, egyes elemeit ebből, másokat abból a nyelvből származtatni.

Az analitikus módszer tehát – úgy tűnik – elkerülhetetlenül vezet egy volta-képpen „szedett-vedett” nyelv feltételezéséhez: hiszen kiindulópontja, munkahipotézise is ez, s mivel nincs kontrollmódszere, gyakorlatilag ellenállás nélküli közegben mozog. De még e módszer alkalmazásában is mutatkoznak olyan pontok, amelyek fölöttébb problematikusak. Ezúttal csupán két ilyen pontra szeretnénk röviden rámutatni. Az egyik *ismeretlen eredetű szavaink* kérdése. Mindenképpen különös hozzáállásnak kell tartanunk, hogy azokat a szavakat, amelyeket minden próbálkozás ellenére sem képesek nyelvészeink – mint jöve-

szeink mégsem ezt a teljesen kézenfekvő elnevezést választották, annak csak két oka lehet: vagy nem bíztak annyira a *magyar* szó „ugor” eredetében, vagy – s mi erre gondolunk – a név megválasztásában az a cél vezette a kutatókat, hogy a *magyar* szó semmiképpen ne szerepeljen a nyelvcsalád megnevezésében. S mivel egy „finnhanti” vagy „finnosztyák” elnevezés legfeljebb derűltséget keltett volna, ezért arra kényszerültek, hogy a magyar ágnak adjanak valami összefoglaló nevet. Ekkor esett választásuk – meglehetősen szerencsétlenül – a türk *ogur* szó egyik variációjára. Így lett a nyelvcsalád ezen ágának neve „ugor”, az egész nyelvcsaládé pedig finn-„ugor”.

Ugyanakkor azt is meg kell mondanunk, hogy ez a névadás – a névadók szándéka ellenére – az igazság magvát hordozza. Ugyanis a „finnugor” megnevezés félreérthetetlenül rögzíti azt a tényállást, hogy a magyar nyelv *ugor*, azaz *ogur* nyelv, s ilyen módon a sztyepei népek ma már ismeretlen nyelvei közé tartozik.

A kérdés kiváló összefoglalása egyébként megtalálható Götz László, *Keleten kél a nap. Kultúránk a történelmi ősidőkből* (Budapest, 1944) című könyvének „Néhány szó az ‘ugor’ népnév színváltozásáról” című fejezetében (pp. 277–281).

vényszavakat – valamely nyelvből levezetni, azokat ismeretlen eredetűeknek nevezik, a helyett a kézenfekvő megoldás helyett, hogy legalább ezeket a szavakat magyar eredetűeknek tekintenék.³ Úgy tűnik azonban, nyelvtudományunk jelenlegi állása szerint magyar szavaink *a priori* nem lehetnek. A legtöbb, amit nyelvészetünk megenged, az a „magyar fejlemény”, amely többnyire a már történetileg belátható idő magyar nyelven belül kialakult szavaira vonatkozik (pld. ilyen a *bélista*).

A másik problematikus pont az *avar nyelv* kérdése. Nyelvtudományunk „közel ezer” szláv eredetű magyar szót regisztrál. Hogy e nagy szám mennyire indokolt, azzal most nem kívánunk foglalkozni, mindössze annyit jegyzünk meg, hogy amennyiben e szavak az indoeurópai nyelvek közül csak a szlávban találhatók meg (s nagy részükkel éppen ez a helyzet), indokolt volna élni a gyanúperrel, hogy azok a magyar nyelvben nem szláv eredetűek, hanem mind a magyar nyelvbe, mind pedig a szláv nyelvekbe valamely kihalt nyelvből kerültek, mint amilyen például az avar vagy a hun.⁴ Ráadásul szláv eredetű szavaink tekintélyes része (pld. *kádár*, *ablak*, *lanka* stb.) csak a magyar nyelvterülettel határos szláv nyelvekben mutatható ki, ami igen komoly kétségeket ébreszt a szókölcsonzás hagyományosan feltételezett szláv → magyar irányával kapcsolatban. Feltéve, de meg nem engedve, hogy „közel ezer” jövevényszavunk származik abból a szláv nyelvből, amelynek használóival a magyarságnak mindig inkább perifériális kapcsolatai voltak, nagyon is indokolt feltételeznünk, hogy *legalább* ennyi *avar* jövevényszó található a magyar nyelvben (már amennyiben e szavak jövevényszavaknak számítanak), hiszen a honfoglaló magyarság egy avar többségű területre érkezett, abba integrálódott bele (és ugyanez mondható el a hunok vonatkozásában is, hiszen a magyarság ősei valamikor Hunnia keretei között éltek).⁵ Az avar nyelv ismeretlensége folytán azonban nincsen módunk

³ Csak közvetőleg jegyezzük meg, hogy e szavaknak elgondolkodásra kellene készítenünk nyelvészeinket: ugyanis a magyar szókincs egyáltalán nem jelentékeny része sem a finnugor alapszókincs, sem pedig a türk és indoeurópai jövevényszavak kategóriájába nem tartozik, hanem – mondjuk ki minden mellébeszélés nélkül – ezek tekintélyes része autochton magyar szó. Azonban akár csak *egyetlen* ilyen szó elismerése is összedöntené a magyar nyelv finnugor eredeztetésének légvárát. Ezért kell ezeket a szavakat ismeretlen eredetűeknek tartani. Részletesebben foglalkozik e kérdéssel a szerző „Ismeretlen eredetű szavaink” című tanulmánya.

⁴ Ne feledkezzünk meg arról, hogy a szlávok éppen kibontakozásának korában hosszú évszázadokon keresztül hun, avar vagy rokon népek kulturális és politikai környezetében fejlődött, s ilyen módon nagyon is indokolt e nyelvek részéről egy erős befolyás feltételezése.

⁵ Azt a korábban széles körben elterjedt feltételezést, hogy a honfoglaló magyarság egy szláv többségű Kárpát-medencébe érkezett, többek között arra a tapasztalati megfigyelésre hivatkozva utasították el józanabb főink, hogy ha ez így lenne, akkor mi most nem magyarul, hanem szlávul beszélénk – mint ahogy alig egy-két évszázad alatt a hódító bolgárok is elveszítet-

összevetni a magyar nyelvet az avarral. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* két szavunkkal (*réz, káva*) kapcsolatban veti fel az avar eredet lehetőségét, eközben azonban nem árul el túl nagy jóindulatot az avar–magyar nyelvi kapcsolatok irányában. Már-már mulatságos, hogy miközben a magyar *réz* szót bizonytalan eredetüként regisztrálja, az avar „*réz*” jelentésű *rez* szót magyar *réz* szóval való összefüggéséről a következőképpen nyilatkozik: „Lehetséges, hogy csupán véletlen egyezéssel van dolgunk.”

Mi szándékosan mellőzni kívánjuk szavaink származási nyelvének kutatását: nem azt vizsgáljuk, hogy az adott szó honnan jött, hanem hogy *hogyan jött létre*, milyen fonetiko-szemantikai családon belül *bontakozott ki*. S „amennyiben a magyar nyelvi elemek magyarzatára magából a magyarból is kifogástalan lehetőségek vannak, nincs kétségtelen hitelük azoknak a nézeteknek, amelyek e nyelvi elemeket más oldalról közelítik meg”.⁶ Mint majd látni fogjuk, a szócsaládok *gyökérszavakból* bontakoznak ki, s a jelentésbeli módosulást mindig többé-kevésbé arányos alaktani módosulás kíséri (pld. *nyekereg–nyikorog, karika–karima, bokor–csokor, doboz–toboz–koboz* stb.). Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy egy kikövetkeztetett ősi magyar szó, a *kány* kapcsán bemutassunk egy ilyen fonetiko-szemantikai szócsaládot.

Az általunk vizsgálandó *kány*-család egyetlen szemantikai főcsoportba és három alcsoportra osztható. A három alcsoport az alábbi három jelentéscsoportot foglalja magában:

ték eredeti nyelvüket, s átvették a szláv nyelvet. A történelmi tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a hódító kisebbség az esetek túlnyomó részében átveszi a meghódított többség nyelvét. Manapság azonban már nem szorulunk efféle logikai feltételezésekre, hiszen a legújabb régészeti kutatások ezt a feltételezést megcáfolták. Ám miközben megcáfolták a szláv lakosságú Kárpát-medence elképzelését, arra a következtetésre jutottak, hogy a Kárpát-medencének igen jelentős, a honfoglaló magyarságot jóval meghaladó számú avar avagy későavar népessége volt. Nos, ennek alapján egyáltalán nem indokolatlan a kérdés: Mi a bizonyítéka annak, hogy mi, magyarok, egyáltalán magyarul beszélünk? Vajon nincs megfontolandó logika abban a következtetésben, hogy a magyar nyelv a honfoglalást követő egy-két évszázadban kihalt, s azóta – mint ahogy a honfoglalást megelőzően is – a Kárpát-medencében immár végérvényesen az avar nyelvet beszéljük? Ennek a valószínűsége aligha zárható ki. Vagyis egyáltalán nem zárható ki megnyugtató módon az a lehetőség, hogy nemcsak egyszerűen százszámra vannak avar jövevényszavak a magyar nyelvben, hanem egyenesen az avar nyelvet beszéljük, s e sorok írója is avarul veti papírra gondolatait. Ezt – avagy ennek ellentétét – ugyanis nem lehet úgy kontrollálni, mint a bolgárok nyelvének szláv voltát, hiszen nincs mivel összevetnünk az avar nyelvet.

Csak melleleg jegyezzük meg, hogy annak a feltételezésnek a háttérében, miszerint a griffesindás későavarok nyelve már magyar volt, éppen az áll, hogy e következtetést valamilyen módon elkerüljük.

⁶ Bárczi Géza, *Magyar Szófejtő Szótár*, Budapest, 1941, p. 50

1. „far(o)k”, illetve „vég”
2. „ív”
3. „vékony”

1. Az, hogy a „fark” szemantikai csoportot választjuk kiindulópontul, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a *kány*-szócsaládnak ez a jelentés és a neki megfelelő hangcsoport volna a gyökere. Mindazonáltal ez egyáltalán nem valószínű: vagyis korántsem lehetetlen, hogy a „vékony” és az „ív” jelentés gyökere a „fark” jelentésben kereshető, hiszen egyedül ez a jelentéstartalom az, ami a másik kettőt magában foglalja. Különösebb jelentősége azonban ennek most számunkra nincs, ugyanis bennünket nem e szócsalád eredete, hanem összefüggése érdekel.

A magyar nyelv a „fark” jelentést két szóval fejezi ki: az egyik maga a *far(o)k* szó, míg a másik *kány* (*kan, kany, kány, gány, kon, kony, kun*) szavunk, amely azonban önmagában már nem használatos, csupán összetételekben. Ez arra vall, hogy *kány* szavunkat, mielőtt még felcseréltük volna a *farok* szóval, önállóan is használtuk, mert az önálló használat mindenképpen szükséges az összetételekben való használathoz. Ilyen módon a „fark” jelentésű *kány* szó valamikor köznapi eleme lehetett nyelvünknek. Később a *farok* szó kiszorította nyelvünk-ből, ám az összetételekben mind a mai napig megmaradt. Nem lehet kérdés tehát, hogy melyik szó tartozik nyelvünk ősbibb rétegébe. Továbbá *kány* összetételű szavaink eredete homályba vész (ellentétben *farok* összetételű szavainkkal), és – mint ahogy azt Bárczi Géza is megfogalmazta⁷ – „minél fiatalabb egy szó, annál kevésbé valószínű, hogy származása teljes homályban maradjon, ezért ismeretlen eredetű szavaink jelentős hányadát ősi szókincsünkhöz számíthatjuk”. Végül pedig abból is erre következtethetünk, hogy míg a ma használatos *fark* avagy *farok* összetett szó (*far* és *-k, -ok* névszóképző), addig *kány* szavunk törszó, mely a többjelentésű *ny* hangból származik, s ilyen módon a magyar nyelvbe sokkal szervezettebben illeszkedik. Ezek szerint három olyan okot is találtunk, amely szerint a *kány* szó – ha egyáltalán létezik – az eredeti szavunk a fark megnevezésére. A kérdés ezek után az, hogy e kikövetkeztetett szó valóban létezik-e.

Mitológiai lényeink közül a *sárkány* az, amelynek egyik legfőbb jellegzetessége éppen a farka.⁸ Mitológiánk különösen is kiemeli a sárkány farkának jelentő-

⁷ I. m., p. XII.

⁸ Ugyan nem tartozik szorosan témánkhoz, de azért érdemes megemlítenünk, hogy a magyar *sárkány* szó indoeurópai megfelelői hasonlóképpen farkas lényként nevezik meg a sárkányt

ségét, amennyiben az égi sárkány, mint repülő szörnyeteg, farkával képes évszázados fákat tövestől kiforgatni, vihart kavarni. Sőt a „sárkányfark” a vihar forgótölcsérének megnevezéseként a Hajdúságban mitológiai *terminus technicus*ként önállósult, ami ismét csak arra mutat, hogy népünk a sárkány egyik legfőbb jellegzetességének éppen farkát tartotta. Nem tudhatjuk, hogy a *sárkány* szó „farkok” jelentéselemének továbbélése, vagy a sárkány farkának kiemelt jelentősége felelős-e azért, hogy a XVIII. század elejéről datálhatóan a pisztolyok manapság *kakasnak* nevezett hátrafelé kiálló, jellegzetesen farokszerű elsütőszerkezetét *sárkánynak* nevezték. Akárhogyan is legyen, ez csak még jobban alátámasztja azt az elgondolásunkat, hogy a *sárkány* szó fonetikailag és/vagy szemantikailag szoros kapcsolatban áll a farkokkal.

Mielőtt még következő mitológiai szavunkkal foglalkoznánk, említsük meg, mint külön érdekességet, *tárkony* szavunkat. Ha a *tárkony* latin megfelelőjét nem ismernénk, minden további nélkül a következő, „ív” jelentést hordozó alcsoportba osztanánk e szót. Latin megfelelője révén azonban itt kell megemlítenünk, mint *sárkány*-analógiát. A *tárkony* latin neve ugyanis: *dracunculus*, vagyis magyarul „sárkányocská”, s e különös egybeesés jelentősége aligha becsülhető túl.

Sárkány szavunk legkézenfekvőbb mitológiai párhuzamát a *boszorkány* szóban találjuk. Hogy „boszorkány” fogalmunk az elmúlt ezer-ezeröttszáz, sőt talán még több évben komoly átalakuláson ment keresztül, azt az jelzi, hogy míg a csuvas(os) eredetű votják *busturgan* és udmurt *busztargan*, valamint a mandzsutunguz *busuku* az embert álmában megzavaró lidércszerű gonosz lény, addig a magyar boszorkány már emberi lény, aki azonban bizonyos értelemben emberfeletti képességekkel rendelkezik. Ennek az átalakulásnak az oka alighanem a keresztény illetve európai boszorkánytradíció, amely viszont a csuvas, udmurt, votják, mandzsu és tunguz környezetben magától értetődően nem érvényesülhetett. Továbbá úgy tűnik, hogy a boszorkány az eredeti magyar mitológia szerint szoros kapcsolatban állt a sárkánnyal, hiszen rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek szerint a sárkánynak vagy a felesége, vagy az anyja boszorkány. Ilyen módon a magunk részéről nem látunk semmi lehetetlent abban, hogy a boszorkány eredetileg a sárkányhoz hasonlóan farkas lény lett volna.⁹

(gör. *drakón*, lat. *draco*, ném. *Drachen*, ang. *dragon*). Nem feladatunk, hogy ennek a különös egybeesésnek a forrását kutassuk, csupán érdekességként kívántunk erre rámutatni.

⁹ Csak kérdésként jegyezzük meg, hogy a boszorkányok által repülésre (! – ez már önmagában is nem emberi eredetre vall) használt seprű és villa vajon nem a boszorkányok régi farkának reminiscenciája-e.

Ha pusztán alaktanilag vizsgáljuk e két kifejezést, akkor jól látható, hogy a *boszorkány* tulajdonképpen egyfajta *sárkány* (-szorkány–sárkány). Vagyis nemcsak *kány* szavunk található meg mindkettőben, hanem egy *sár-l-szor-* alak is. Aligha tekinthető merész hipotézisnek, ha ezt a *sár-l-szor-* alakot összefüggésbe hozzuk *szörny(ű)*, *szorit*, *szúr* s talán *iszony* szavunkkal. Ilyen módon mind *sárkány*, mind pedig – részben – *boszorkány* szavunk megfelelő értelmet nyerne: a sárkány tulajdonképpen farkas szörnyeteg, míg a boszorkány egy közelebbről meg nem határozható (*bo-*) fajtája a farkas szörnyeknek. Hogy pontosan mire utalhat az összetétel *bo-* előtagja, arra vonatkozólag is vannak bizonyos sejtéseink. A boszorkányt – mint nőnemű lényt – ugyanis éppen az különbözteti meg a hímnemű sárkánytól, hogy nem a közvetlen erőszak révén fejt ki tevékenységét, hanem rejtett módon, gyakran úgy, hogy az ember észre sem veszi. A boszorkány tevékenysége nem nyílt, mint a sárkányé, hanem rejtett: a boszorkány mintegy elveszi az ember esztét. Éppen ezért azokkal a szavainkkal állhat összefüggésben, amelyek az öntudatlanságra utalnak, mint például a *bódít*, *bolond*, *bor*, *borít*, *bolyong*, *téboly* (vö. *boly*, *bolygat*: mindkettő a „szabálytalanul visszafelé mozgás” jelentéstartalmát implikálja), különösen pedig a *bű* (!), *bűvöl*, *bű-báj* és *bűn*.¹⁰ Természetesen ez nem több sejtésnél. Ha azonban ez így lenne, akkor *boszorkány* szavunk egy olyan farkas szörnyeteget jelölne, amely rosszindulatú, ártó tevékenysége kifejtése közben és/vagy érdekében rejtve marad.

A két mitológiai lényt két hosszú, hangsúlyos farkú állat egészíti ki: a *patkány*¹¹ (tunguz *singerokan* vagy *hingerokan*) és a *cickány* (tatar *sickan*). Joggal várhatnánk el, hogy az egeret is hasonló megnevezéssel illessük; *egér* szavunk azonban az egernek nem a szóban forgó jellegzetes testrészéből keletkezett. Mindazonáltal az *egér* szó sem nélkülözi a kapcsolatot *kány* szavunkkal, s ezt éppen a török *sickan* (vö. *cickány*), mandzsui *singeri* (mindkettő „egér”) mutatja, valamint ezek hangalaki rokonsága a fent említett két tunguz szóval. Ugyanis mindkét tunguz szó tulajdonképpen az *egér* és a *kány* szavakból áll (*sin-ger-okan*, *hin-ger-okan*), ami egyértelműen arra vall, hogy *egér* szavunk egy valamikori összetett szóból (*ger+kány* vagy *egér+kány*) úgy keletkezett, hogy utótagja elmaradt. Nem elképzelhetetlen egyébként, hogy a *-ger-* szóelem – és természe-

¹⁰ A *bűn* szó összefüggése a régiségbeli *bű* szóval bizonyos fényt vetít őseink morális viszonyaira, amennyiben nem az akaratlagos tettek számítottak bűnnek, hanem az ember akaratlan és öntudatlan megnyilvánulásai. Őseink a bűnt tehát nem annyira elkövették, mint inkább elszenvették.

¹¹ A *patkány* szó egyik korai változata *pockány* (XVI. század), ami talán a *patkány* és a *pocok* szó előtagja közötti fonetiko-szemantikai kapcsolatra utal. Nem elképzelhetetlen azonban, hogy e szó pocokra vonatkozik; ekkor viszont figyelemre méltó a *pocok* szó kiegészítése a *kány* szóval.

tesen maga az *egér* szó – az egér hátának jellegzetes domborulatára (vö. *gerinc*) utal.¹² Nyelvünknek azonban olyannyira hiányzott az *egér* szóból a „farok” jelentés – s annak kifejezése a *kány* szó formájában –, hogy azt végül is vissza-csempészte. Itt nem az *egérfarkra* (a cickafark régi neve) gondolunk, hanem az egérfarok egy olyan becéző formájára, amely a magyar nyelvben egyedülálló: az egér *farkincájára*. Kétségtelen ugyanis, hogy ez nem egy egyszerű becézés, hanem egy olyan egyedülálló becézés, amely végső soron az ősi *kány* (*kan*, *kon*, *kun*) szóra megy vissza.

Rendelkezünk azonban olyan állatmegnevezéssel is, amelyben a *kány* szó nem összetételben szerepel, hanem önállóan áll, s ez a *kánya*. A *kánya* tulajdonképpen annyit jelent, hogy „farkas”.¹³ A kányának, különösen pedig Délkelet-

¹² A *ker*-szócsaláddal – amelybe *gerinc* szavunk is beletartozik – egy másik tanulmányban foglalkozunk. Ezúttal csupán annyit jegyzünk meg, hogy a szó etimológiáját illető ez irányú tapogatózásunkat az *egér* szó egyéb jelentései is támogatják: „a ló nyakán, füle tövén vagy torkában keletkezett *dagana*”, „*kidudorodó* izom”, „a ló könnytömlőjének gennyes gyulladás”, „a disznó farkánál levő két kis hús kétfelől”, „*kidudorodás* a ló, a marha vékonyánál” (a jelentések forrása *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*).

¹³ Itt kell egy megjegyzés erejéig kitérnünk a *farkas* állatnévre, amely kétségtelenül egyik legfantáziátlanabb állatnevünk, tekintve, hogy ezen az alapon szinte bármelyik állatunkat elnevezhettük volna farkasnak. Ha valahol, itt indokolt feltételezni, hogy ezt az állatnevet a farkas eredeti nevének tudatos kerülése eredményezte. Tudvalevőleg ez az érv a *medve* szóval kapcsolatban merült fel: ugyanis *medve* szavunkat állítólag azért vettük át a szláv nyelvből, mert totemállatunk volt, s így eredeti neve tabunak minősült; ám ezt a hipotézist teljesen indokolatlannak találjuk, ugyanis még ha a szlávból is vettük át, ennek az átvételnek mindenképpen akkor kellett volna megtörténnie, amikor már semmiféle medvekultusz nem élt a magyarságnál. Ezzel szemben *farkas* szavunk mintha csak az eredeti név tudatos kerülése lenne (hasonló érezhető a *szarvas* szónál, noha a szarvas valóban jellegzetesen szarvas állat). Ráadásul a *farkas* szó – hiába datálható 1113-ra a szó első írásos előfordulása – aránylag új képzés eredményének tűnik. Nyilvánvaló tehát, hogy a farkas megnevezésére nem ez az eredeti szavunk.

A *farkas* három szinonimája az *ordas*, a *toportyán*(féreg) és a *csikas*. Hogy e három szó között kell keresnünk a farkas eredeti nevét, az már onnan is gondolható, hogy mindhárom szónak – ellentétben *farkas* szavunkkal – ismeretlen az eredete. „Szürke” jelentésű *ordas* szavunk – a *farkas* szóhoz hasonlóan – jelzős szerkezetű, ami aránylag fiatal voltárol tanúskodik. Ráadásul maga a szó más jelentésben, vagyis nem a farkasra vonatkoztatva több évszázadon keresztül nem adatolható, s csak 1792-ben bukkan fel először a farkas megnevezéseként. Mindezek a tények nagy valószínűséggel mellett szólnak, hogy nem ez volt a farkas eredeti magyar neve. *Toportyán* szavunk eredetileg medvére vonatkozott, és a szó alaktani megfontolások alapján is inkább a medvére utalhatott (*toportyán* – vö. *típor*, *teper*, *toporzékol*, *topog*, *tapos*, *tapod*). *Csikasz* szavunk már több eredménnyel kecsegtet. Kétségtelen, hogy első előfordulása igen későre datálható (1879), viszont ennek oka a szó nyelvjárási jellege. Ámde ne feledkezzünk meg arról, hogy a farkas eredeti magyar neve csak nyelvjárási szóként élhetett tovább! Továbbá nem állapítható meg egyértelműen, hogy a szó jelzős szerkezetű-e (ha jelzős szerkezetű is, roppant ősi; vö. *ku-*

Európában elterjedt alfajának igen hosszú, harminc–negyven centis farka van, mely ráadásul még villás is, s ez még jobban kiemeli jelentőségét.

Magunk mögött hagyva az állatok világát, érdemes figyelmünket a tárgyak felé fordítanunk. Jellegzetesen farkkal rendelkező szerszámunk és – a régiségben – fegyverünk a *csákány*, amely szónak mindkét tagja (*csák-kány*) biztonssággal megfejtethető. A csákány ugyanis két jól elkülöníthető részből áll: egy fő vágó- és szűrőrészből (ez a *csák*), valamint egy ehhez kapcsolódó, ugyancsak hegyes, de rövidebb farkrészről (*kány*). *Csák* szavunkat egyébként több összetétel is megőrizte, így például a *csáklya* („hajósok, halászok vashegyben és vaskampóban végződő, hosszú fanyelű szerszáma”; „korcsolyázók vasszeges botja”), valamint a *csákó* („kiálló szarv”). A csák egyébiránt bizonyos tárgyak hegyes, kiálló, gyakran kampószerűen hajlott része (gondoljunk itt a csákány elülső részének hajlottságára), vagy a „dolmány hegyes vége”. Világosan utal egy farokszerű képződményre *párkány* szavunk is, hiszen a párkány egy függőleges fal farokszerű kiszögellése. Farkkal rendelkező viseleteink közül külön ki kell emelnünk a *sarkantyút*, ami nem más, mint egy sarokra erősített, hátrafelé álló fark. De a legkézenfekvőbb fark-analógiát talán *kanóc* szavunkban találjuk. Ha pedig a háztartási eszközök között nézünk körül, itt találjuk mindennapi életünk legfőbb, nyeles merítőeszközét, a *kanál*-t, aminek van *kanyál* változata is, mint ahogy az a még ma is előforduló *kalány* alakváltozatból is kikövetkeztethető: a *kalány* a *kanyál*ból ugyanis hangátvetéssel alakulhatott ki. A kanálhoz hasonló szerkezeti felépítése van a *buzogánynak*: itt is egy farokszerű nyél avagy nyúlvány kapcsolódik egy gömbölyded ütőrészhez. A *kémény* (vö. *kemence*) régiségbeli megfelelője a *gógány*¹⁴ („vesszőből font kémény”). S végül említsünk meg két kevésbé ismert nyelvjárási szót: „a káka buzogányos feje”-nek illetve a „nád-buzogány”-nak a neve *bákány*, míg a „holt meder” vagy „holtág” jelentésű *hókkon* vagy *hókony* szó világosan utal egy, a főágról leágazódó farokszerű képződményre.

vasz, *csorvasz* stb.), vagy egyszerű névszó. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárával* ellentétben mi hajlunk arra a véleményre, hogy jelzőként való használata másodlagos, noha komoly érvek egyik álláspontot sem támogatják. Jelzőként „sovány” jelentésű (vö. *csökken*, *csekély*, *csík*, *csök*, *csökött*), mely specifikusabban utal a farkasra, mint a *farkas* szó. Ezen megfontolások alapján feltételezzük, hogy a farkas eredeti magyar neve *csikasz* volt.

A későbbiek folyamán azonban majd láthatjuk, hogy az egyik indoeurópai nyelv a kutyát nevezte el „farkas”-nak, ami sokkal indokoltabb, mint farkas illetően megnevezése, tekintve hogy a kutyának az egyik legfőbb metakommunikációs eszköze a farka (pld. egyedül a kutya csóválja a farkát).

¹⁴ A régiségbeli *góg* jelentése: „ami alatt tüzelnek”. *A Történeti-etimológiai szótár* szerint „kemence”, nyilvánvaló azonban, hogy a tűztér feletti kürtőnek a neve volt a *góg*. A *gógány* tehát a *góg* és a *kány* szavakból alakult ki (*góg-kány* → *gógány*).

Itt kell megemlítenünk a *balkon* szót is. A *balkon* szó a magyar nyelvben kétségtelenül új fejlemény: nem egyszerűen idegen eredetű, hanem idegen szó. A magyarba a németből került, oda pedig az olaszból (*balcone*), és az európai nyelvek végső soron mind az olaszból merítették megfelelő szavaikat. Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy e szó eredetileg nem indoeurópai volt, ugyanis sem a latin, sem a görög nem ismeri, s csak a középkor folyamán bukkant fel az olasz nyelvben. Nyilvánvaló tehát, hogy átvétellel állunk szemben, és pedig nem indoeurópai nyelvből való átvétellel. Könnyen meglehet, hogy az olaszba valamely türk avagy kaukázusi nyelvből került (ne feledkezzünk meg itt a mi *balkány* szavunkról). Mindenesetre feltűnő, hogy a *balkon* szó – akárcsak a magyar *párkány* – egy függőleges falból vízszintesen kiugró részt jelöl, s így második részének (-*kon*) *kány* értelemben való magyarázata kézenfekvő.

Mielőtt még megvizsgálánk helyneveinket, egy érdekes kérdésre kell röviden kitérnünk. *Kan* szavunk eredetéről nyelvtudományunk semmit nem tud, nekünk azonban van egy sejtésünk ezzel kapcsolatban. Feltételezve, hogy *kan* szavunk eredetileg nem disznót (vö. *vadkan*, *kanász*) jelölt, hanem egyszerűen csak hímnemű állatot (vö. *kandúr*), indokolt volna, hogy a *kan* szót e szócsaládon belül tárgyaljuk, hiszen jól tudjuk, hogy fark, kány – legalábbis a hím állatokon – nemcsak hátul nő, hanem elöl is, s összefoglaló nevüket minden további nélkül kaphatták e jellegzetességükről.

S végül, mint talán idetartozót, itt kell megemlítenünk – de csak feltételesen – *legény* szavunkat.¹⁵

¹⁵ Van bizonyos homályos sejtésünk *legény* és *leány* szavunk etimológiai eredetéről. Előljáróban két dolgot kell leszögeznünk.

a/ Nem *fi(ú)* és *leány* szavunk alkotott eredetileg párt, hanem *legény* és *leány* szavunk, s erre nemcsak a két szó alaktani hasonlóságából következtethetünk. Ugyanis *legény* és *leány* szavunk jól elkülöníthetően hímnemű illetve nőnemű emberi utódot jelöl. Ezzel szemben a *fiú* szó eredetileg mindkét nemre vonatkozott. Ennek határozott nyomai vannak mai nyelvünkben is. Gondoljunk csak a *fióka* vagy a *fial* szóra; mindkét szó megkülönböztetés nélkül vonatkozhat hím- és nőnemű állatokra. De még világosabban megjelenik a *fiú* szó nemekről való eredeti függetlensége a *fiatal* szóban. A *fiú* vagy ennek *fi-* töve tehát egyrészt nemektől, másrészt fajoktól (ember, állat, növény) függetlenül jelöli az utódot. Vagy gondoljunk csak arra, hogy a szülők leánygyermeküket gyakran „fiam”-ként szólítják. Ezzel szemben a *leány* szó csak emberi, és csak nőnemű utódra vonatkozik, s így lennie kell egy kiegészítő szavának, amely kizárólag emberi és hímnemű utódra vonatkozik. Mivel pedig több lehetőségünk nincs, kizárásos alapon kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy ez a *legény*.

Kétségtelen, hogy az elmúlt évszázadokban a *legény* szó értelme kissé módosult, amennyiben leginkább tizenéves fiúgyermekre vagy közvetlenül házasodás előtt álló fiatalemberekre használjuk. Tehát míg egy újszülött lehet l(e)ány, legénynek inkább csak tréfásan nevezük. Ez a jelentésmódosulás bennünket különösebben nem érdekel – hiszen mondandónk lényegét nem

Utoljára hagytuk helyneveinket, ugyanis valószínűleg nem járunk rossz nyomon akkor sem, ha egyik-másik helységnevünkben a farkok jelentésre bukkanunk, mégpedig a *fárok* „valaminek a vége, végződése” értelmében. Közülük mindjárt az első *Kán* és *Kány*,¹⁶ azután *Kánya*,¹⁷ *Okány*,¹⁸ *Vokány*, *Zákány*,

érinti –, annyit azonban elmondhatunk, hogy ennek oka minden bizonnyal a hímnemű újszülött önmagában való – és az újszülött leánnyal szemben megnyilvánuló – értékének megjelenése volt: a *legény* szó értékeszmét abszorbeált, de ez az érték éppen a felnövekedésben gyökerezett, s nem magának a hímnemű kisgyermekségnek a tényében. Ilyen módon a legény eszméje egyre inkább a „nagyfiú”, „nagylegény” eszméjével telítődött.

b/ Szeretnénk továbbá jelezni, hogy a két szó etimológiai eredeztetésével nyelvtudományunk bevallottan nem boldogult (ehhez képest meglepő, hogy a két szó egybevetését *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* tévesnek nyilvánítja). Ezt mindössze azért szögezzük le, mert ezzel is jelezni kívánjuk, mennyire bizonytalan területen járunk.

A két szó etimológiáját illetően biztos kiindulópontunk a *le-gény* és *le-ány* szó fonetikai és szemantikai komplementeritása. Rögtön látszik ugyanis, hogy összetett szavakkal állunk szemben (a *leány* szónál ez különösen látszik, hiszen a magyar nyelv tőszavaiban nem ismeri az *ea*, *éd* magánhangzó-torlódást, s ezért az első magánhangzó gyakran ki is esik: *lány*), amelyeknek van egy-egy azonos, s van egy megkülönböztető elemük. A két szó előtagját alkotó *le-* tehát egyaránt vonatkozik mindkettőre (úgy is mondhatnánk, hogy ez fejezi ki bennük az azonosságot), míg a két utótag (*-gény* illetve *-ány*) az azonosságon túlmutató különbözősége utal. Úgy véljük, nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a *le-* előtagban a fentebb már tárgyalt „fi” jelentést keressük: ugyanis mindkettő produktum, eredmény, gyümölcs – egyszóval *fi*. Hogy ez a jelentés milyen szóalakba burkolódik, arra vonatkozólag nem lesz érdektelen segítségül hívnunk szócsalád-vizsgálati módszerünket. Íme néhány analóg szó: *le*(származás), *leendő*, *lenni*, *lehel*, *lény*, *lehet*, *lét*(rejön). Úgy véljük, ezekből az analógiákból eléggé világos, hogy a *legény* és a *leány* szó előtagja a „lettség”-gel, a leszármazással, a létrejövettel van összefüggésben.

Hátravan tehát még a *-gény* és az *-ány* utótagok etimológiájának tisztázása, vagyis azon szóelemeké, amelyek ezen újonnan született emberek nemét jelölik. A *-gény* végződés etimológiai eredetét az eddigiek alapján már nem is olyan nehéz kikövetkeztetni, hiszen jól látható kapcsolatban áll a *kány* szóval (vö. *kan* - „fark”). Természetesen e két szó csupán rokonságban áll egymással, nem pedig azonosak, vagyis itt nem egy vulgáris és durva utalással van dolgunk. Vagyis a *-gény* végződést nem lehet naturalisan „fark”-kal fordítani. Éppen a *legény* szó masszív és rendkívül konzervatív *é* hangja az, ami megkülönbözteti a *kány/kan* formától. Mindazonáltal úgy véljük, hogy a *legény* szó második tagjának fonetiko-szemantikai kiindulópontja a *kány* szó volt.

Az *-ány* végződéssel – bevalljuk – nem boldogultunk, mindössze annyit sikerült kideríteni, hogy ez az elem számos olyan szavunkban megtalálható, amelyek nőnemű emberre vagy állatra vonatkoznak: *asszony*, *nőstény*, *anya*, *ágy* (eredeti alakja talán *ánygy*), *anyós*, *meny*.

¹⁶ A *Földrajzi nevek etimológiai szótára* szerint e két helynév etimológiailag azonos; szerintünk is, csak nem a régi magyar Kean személynév révén, mint ahogy a szótár gondolja.

¹⁷ A *Kánya* (*Kana*) személynévből való eredeztetése, akárcsak a *kánya* madárnévből való származtatása valószínűtlen, ugyanis állatnevek – személynévekhez hasonlóan – földrajzi neveink túlnyomó többségében összetételekben szerepelnek, önállóan csak igen ritkán (*Nemesmedves*, *Varjúlapos*, *Disznósd*, *Farkasgyepű*; *Nyúl* eredeti neve *Warosnul*, azaz *Varasnyúl*). A *Kánya*

Harkány, Taktaharkány, Csákány és Csákánydoroszló,¹⁹ Nagybárcány és Kisbárcány, Párkány,²⁰ Balkány és Bököny,²¹ Bakonysárcány, Bősárcány és Szilsárcány, Örkény, Tömörkény, Hevesvezekény, Gadány,²² Aranyosgadány, valamint Tárkány, Mezőtárkány és Felsőtárkány.²³ E településeink etimológiájának vizsgálata közben a következő módszerrel éltünk: megvizsgáltuk, hogy a fenti helységeknek milyen a földrajzi fekvése, és hogy földrajzi elhelyezkedésük alapján milyen közös jellegzetességük van. Eszerint huszonnégyből *tizenegy* olyan helységet találtunk, amelynek földrajzi elhelyezkedése határozottan arra utal, hogy úgynevezett „vég” volt (vö. a török kori „végekkel”), vagyis olyan település, amelyből már nem vezettek tovább utak – s ezek nagy része még ma is ilyen helység. Egy település földrajzi helyzete valószínűsíthetően ilyen volt. *Tizeneggyé* immár – talán a földrajzi viszonyok megváltozása miatt – megállapíthatatlan, s egyetlen olyan helységet találtunk, amelynél biztonsággal kizárható a vizsgált sajátos földrajzi helyzet. Természetesen az elmúlt évezredben a földrajzi viszonyok – különösen a vízrajzi viszonyok – jelentősen megváltoztak a folyók szabályozása, mocsarak lecsapolása stb. következtében, s ilyen módon azok a települések, amelyek például mocsaras területekre benyúló földnyelveken feküdtek, mára már teljesen más jelleget mutatnak. Ilyen módon szinte csak azon helységeink

nevű helység tehát valószínűleg hasonlóképpen kapta nevét, mint a *kánya* nevű madár: a két névadás nem függ össze, csupán párhuzamos.

¹⁸ *Ok-kány*. Az *ok-* gyök a vízzel függ össze; vö. *oka*, régi folyadékmérték, továbbá *drok*, *lucskok*. A település még manapság is kifejezetten vizenyős területen található.

¹⁹ Az összetételre nézve lásd *Csák-berény*, *Csák-toronya*, *Csák-vár*. A helység nyilván nem a *csákány* nevű szerszámról illetve fegyverről kapta nevét, s még csak nem is – mint ahogy a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* sugallja – a cseh *čakan*, *čekan* („az, akit vártak”) személynévről (különösen nem a somogyországi Csákány). A *Csákány* helynév minden bizonnyal a *csák* személy- vagy méltóságnév különféle utótagokkal való variációjának egyike.

²⁰ A város eredeti neve *Kakat* volt, és csak az ezerhatszáz éves derekán kapta a *Párkány* nevet. Így feltehető, hogy a névadásnál más szempontok játszottak közre, mint a többi *kány* kezdetű vagy végű helyneveinknél. Ettől függetlenül földrajzilag e helység is hasonló elhelyezkedésű, mint a felsoroltak többsége. Hogy pontosan milyen, lásd alább.

²¹ A *Bököny* helynév valószínű alakulása: *Bő-kány* → *Bő-köny* → *Bő-köny* (vö. *Bő-sárcány* helyneveünkkel). Hogy e helynévben nem megalapozatlanul keressük a „farok” értelmet, arra abból is következtethetünk, hogy tőle nem messze, azonos földrajzi egységen belül található Balkány, s így indokolt a két névadás összekapcsolása (vö. *Felső-* és *Alsó-*, illetve *Kis-* és *Nagy-* kezdetű helységeinkkel). *Bő* és *bal* szavunk pedig éppúgy kiegészíti egymást, mint a *kicsi* és a *nagy*. *Bal*: végső soron „szerencsétlen”, „szegény”; *bő*: végső soron „szerencsés”, „gazdag”.

²² *Gad-kány* → *Gadány*; az összetételre nézve lásd *Gad-na*, *Gad-ács*.

²³ *Tárkány*aink idetartozása kétséges. Lehet, hogy a honfoglaláskori *tárkány*, azaz „kovács” szóból ered. De az is lehet, hogy a *tar*, „kopasz” melléknévből: „Tarfarak”, „Tarfarka”. Vö. *Tar*, *Tar-d*, *Tar-bos*, *Tar-pa*, *Tar-rós*. E feltevést földrajzi okok is támogatják.

földrajzi elhelyezkedése mutat még ma is „zsákutca” jelleget, amelyek hegyi falvak. Ha ezer évvel ezelőtti földrajzi viszonyok között lehetett volna elvégezni egy ilyen vizsgálatot, akkor ez az arány nézetünk szerint jelentősen javult volna, s így a magunk részéről mi valószínűsítjük, hogy azon helységeink, amelyekben a *kány* szó szerepel, valamikor csaknem mind „végek” voltak.²⁴

Kány szavunk bemutatott előfordulásai után joggal támadhatnak kétségek az olvasóban afelől, hogy az vajon integráns, alapnyelvi tartozéka-e a magyar nyelvnek, már csak azért is, mert a bemutatott példák kivétel nélkül főnevek voltak, amelyek mindig könnyebben vándorolnak nyelvről nyelvre, mint az igék, melléknevek vagy képzők. Mindenesetre ha más nem is, munkahipotézisünk – miszerint *kány* szavunk az összetételekben az esetek többségében „farok” értelemben fordul elő – beigazolódott. Ideje hát továbblépni, és megvizsgálunk a másik két fonetiko-szemantikai alcsoport közül „íves” jelentésű szavainkat.

2. A farok egyik legfontosabb tulajdonsága hajlékonysága. Joggal vetheti fel itt az olvasó, hogy *hajlékony* szavunk képzett szó (ezért is használtuk helyette az *ív* szót), melynek mintájára szavak tucatjait képezhetjük: *mozgékony*, *robbanékony*, *aluszékony*, *törékony*, *ingerlékeny* stb. Bennünket azonban nem a képzett szó (*hajlékony*), hanem maga a képző (-*kony*, -*keny*) érdekel. Mit fejez ki e képző? Pontosan azt, hogy valami vagy valaki hajlik, hajlamos valamire: így ami hajlékony, az lehet éppen egyenes is, a fontos az, hogy könnyen meghajlik; ami törékony, az nem törött, hanem hajlamos eltörni; aki pedig aluszékony, az nem azt jelenti, hogy állandóan alszik, viszont átlagon felüli mértékben hajlamos az alvásra. Képzőnk tehát hajlamot, hajlandóságot, tendenciát, irányultságot, lehetőséget, eshetőséget fejez ki, s így világosan utal a *kány* szó „hajlás”, „hajlam” értelmére.

A magyar nyelv azonban nemcsak képzőként, hanem igeként is rendelkezik a *kony*-hangcsoporttal: gondoljunk csak *konyul* szavunkra, amely a fizikai értelemben vett hajlást jelenti, míg *konyít* szavunk átvitt értelemben vett hajlamot jelent.²⁵ Érdekes, hogy nyelvünk a „lekonyulás” jelentéstartalmát átvitte a napnyugtára avagy napszentületre is, hiszen azt a napszakot, amelyben a Nap leszentül, *alkony*nak nevezzük. Az alkony tehát az a napszak, amelyben a nap *lehanyatlík*. De nemcsak a Nap tud lehanyatlani, hanem minden lefelé szálló

²⁴ A *kány* szó „vég” értelmét a szláv nyelvek mind a mai napig őrzik. Vö. a „végezni”, „befejezni” értelmű orosz *koncsáty*, illetve a „vég”, „vége” értelmű *konec* ('konyec') szóval.

²⁵ A *konyul* szó nemcsak fonetikai, hanem szemantikai kapcsolatban is áll *vékony* szavunkkal, hiszen a konyulás egyik előfeltétele éppen a vékonyság. A *vékony* szó elsődlegesen azonban a harmadik – „vékony” – szemantikai alcsoportba tartozik.

ágban lévő dologról (pld. civilizáció) azt mondjuk, hogy hanyatlík. Talán ezzel függ össze ősi, „láp” jelentésű *hany* (vö. *Hanság*) szavunk is, hiszen a lápban minden elsüllyed.²⁶ Akárhogyan is, a *hanyatlás* szóval kétségtelenül szoros kapcsolatot tart mind fonetikai, mind szemantikai szinten a *hanyag* és *pubány*²⁷ szó, s ezek magas hangrendű változata, a *henyél* (vö. *henye*).²⁸ Sőt valószínű, hogy a hasonló jelentéstartalmat hordozó *lankad* szavunknak úgyszintén itt a helye (vö. *langyos*, *lanyha*). Itt kell megemlítenünk továbbá két olyan szavunkat is, amelyek ugyancsak a *kány* struktúrára épülnek, s amelyek a halállal, illetve az alvással kapcsolatosak – vagyis két, kifejezetten leszálló irányú tudatállapottal illetve -folyamattal: aki meghal, az *elhuny*, sőt gyakran használjuk a *kihuny* változatot is (például csillagra vagy életre).²⁹ Ami pedig az alvást, a „kishalált” illeti, gondoljunk csak a *szuny*-/*szun*- gyökre: *szunnyad*, *szunyókál*, illetve *szundikál*. Visszatérve az éber tudatállapot területére, amikor az embert olyan hatás éri, amelynek következtében tágabb értelemben vett tartását elveszíti, akkor az ilyen ember megsínyli ezt, s ha nem is rokkan³⁰ bele, azért *senyved* alatta. Hasonlóképpen a „lehajlás”, ámbár inkább a rosszindulatú „lelapulás” jelentéstartalma található meg a *sunyi* szóban.³¹

Ismerünk egy olyan, igen gazdag, több mint egy tucat szóból álló családot, amelyben nemcsak a *kány* szó jelenik meg, hanem egy másik szócsalád, a *ker*-szócsalád alapszava is. Az alábbi szavak alapjelentését a szócsalád „vezérszavában”, a *kunkorban* ragadhatjuk meg a legjobban: ismétlődő körforma avagy körmozgás.

²⁶ Nem elképzelhetetlen, hogy a *láp* szó is hasonló jelentéstartalmat hordoz, amennyiben összefügg a *lapos*, *lapály* stb. szavakkal. Mind a *hany*, mind pedig a *láp* szó illetén értelmezése azonban még további vizsgálatokat igényelne.

²⁷ A *pubány* szó ismét csak képzett szó, ám *-ny* képzője feltehetőleg ugyanazt jelenti, mint a *-kony*, *-keny* képző: hajlamos engedni a külső hatásoknak, elereszteni magát. Mivel azonban a *puba* szónak – ellentétben például a *mozgás* szóval – nincs igei változata, s mivel a *-kony* képzővel való ellátása hangtani abszurdum lenne, ezért pusztán egy *-ny* képzőt kapott.

²⁸ Elhagyva a *kány*-struktúrát, korántsem valószínűtlen, hogy *enybe* és *renybe* szavunk a *heny*-gyökből hangátvetéssel alakult ki.

²⁹ De gondolhatunk itt a bújócska *hunyjára* is. Lásd továbbá: *hunyorgat*.

³⁰ *Rokkan* szavunk egy *ro(k)*-gyökre megy vissza, s ez a gyök számos analóg jelentésű, vagyis a tönkremenéssel, pusztulással kapcsolatos szóban megtalálható: *rogy*, *rohad*, *rohad* („foszladozik”, „tönkremegy”), *rost*, *rojt*, *rom*, *roncs*, *rozsdá*, *rombol*, *romlott*, *rongál*, *ronda*, *rongy*, *ront*, *roppan*, *roskad*, *rothad*, *rozoga*, *rozzant*. Érdekes még megemlítenünk, hogy a *rohan* egyik legkorábbi jelentése: „leomlik”, „leroskad”.

³¹ Érdekes itt egy kicsit megállnunk, hogy egy pillantást vethessünk a *sunyi* *s*-analógiáira: *süg*, *suvaszt*, *suvad*, *surran*, *suban*, *suttog*, *settenkedik*, *somfordál*, *sompolyog*, *sündörög*, *sandít*, *oson*, *pusmog*. Vagyis míg a *sunyi* szóban az *ny* hang hordozza a lehajló, „hanyatló”, lelapuló tendenciát, addig az *s* hang a titkos, rejtett oldalt képviseli – s a kettő nem is áll olyan távol egymástól!

KUN-KOR	(-odik)	HEN-GER	
KUN-CSOR	(-og)	HEN-TER	(-eg)
GÖN-DÖR		FEN-TER	(-eg)
KÖN-TÖR	(-falaz)	HEN-CSER	(-edik)
SÜN-DÖR	(-ög)	CSEN-DER ³²	
KON-DOR		TÉN-FER	(-eg)
FON-DOR	(-lat)	FIN-TOR	(-og)
PEN-DER	(-ít)	HAN-CÜR	(-ozik) ³³

Van két olyan érdekes szavunk is, amely az emberi testtel kapcsolatos, és nyilvánvalóan a *kány*-szócsalád „ív” jelentéstartalmába tartozik. Az embernek van egy gyakran csapottnak nevezett, mindenesetre jellegzetesen lekonyuló testrésze. Úgy véljük, nem nehéz kitalálni, hogy a vállról van szó. A *váll* szó természetesen nem tartozik bele a *kány*-szócsaládba, ám van egy szavunk, amelyben a „váll” jelentés megjelenik, s ez a *hónalj* szó. A *hónalj* szó töve, a *hón* nemcsak a mai magyar nyelvben jelenik meg szinte kizárólagosan az *alatt*, *alól* névutóval, vagy az *alja* birtokszóval, sőt egyenesen *-alj* végződésel, hanem ez már legrégebbi nyelvemlékeinkben is így volt. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a *hónalj* kifejezés előtagja – a *hón* – valamikor azt a testrészünket jelölhette, ami alatt a *hónalj* található: tehát a vállat, és a *Történeti-etimológiai szótár* szerint is „tulajdonképpen jelentése nem ‘hónalj’, hanem ‘vállizület’ lehetett”. Ilyen módon véleményünk szerint egyértelműen kijelenthető, hogy a váll ősmagyar kori neve *hón* volt, később azonban ezt a szót kiszorította a *váll*. Nos, a *hón* szó természetesen már beletartozik a *kány*-szócsaládba.

A *hón*hoz hasonlóan van még egy olyan szavunk, amit sosem használunk önmagában, hanem csak egy kifejezés részeként: *hókon vág*. Nem egészen érthető, hogy miért, de a *Történeti-etimológiai szótár* nem mutat rá a *hókon* szóval kapcsolatban arra, hogy a fenti kifejezés már egy népi nyelvérzék által megkurtított kifejezés, s az eredeti változat a *hókonon vág* volt. Nem egészen érthető, hiszen nyelvemlékeinkben a *Szótár* szerint is vegyest fordulnak elő a *hókon vág* és *hókonon vág* jellegű kifejezések (a *Szótár* ez utóbbira két példát is hoz: „Ugy vágta *hókonyán*, hogy felhencseredett”³⁴ és „Ha *hokkonya*³⁵ ütik, röktöm mőkhal”). Véleményünk szerint nyilvánvaló, hogy az eredeti szó – amely minden bi-

³² „Cserje”, „bokros sűrűség”. Idetartozása kétséges.

³³ E szavakkal egyébként „A ker-szócsalád” című tanulmányunkban is foglalkozunk.

³⁴ E szó nemcsak rendkívüli kifejező erővel rendelkezik, de a fent említett *kány-ker-szerkezetű* szavainkkal (pld. *kunkor*) is rokonságban áll.

³⁵ Az *-a* itt egyes szám harmadik személyű birtokrag.

zonnyal „halánték”-ot jelentett – nem *hók*, hanem *hókon* avagy inkább *hókony* lehetett, s ehhez járult az *-n* határozórag. Mivel azonban a szó kizárólag a fent említett kifejezésben (*hókon[on] vág*) élt, a népi nyelvérzék, amely a szó etimológiai eredetével már éppúgy nem volt tisztában, mint a tudományos nyelvészet, az alapszó *-on* illetve *-n* végződését határozóragként értelmezte. Minden bizonynyal ez lehetett az oka annak, hogy a palatális szózáró hang helyén ma már egy nazális *n* hang áll. Ezek alapján joggal gondolhatunk tehát arra, hogy az eredeti szó *hókony* volt, s az eredeti kifejezés: *hókonyon vág* vagy *hókonyán vág*. Most, hogy ismerjük az eredeti formát, megkísérelhetjük etimológiai eredetének tisztázását. Minthogy a *hókony* szó jelentése tehát „halánték”, nézetünk szerint az a legvalószínűbb, hogy a régi nyelvérzék a halántékot a *homlok* függelékének, bizonyos értelemben „aljának” tekintette (lásd alább *Várkonyainkat*). Az ilyen módon összetett *homkony* szó azonban a magyar nyelvérzék számára tűrhetetlen volt, ezért – a mássalhangzó-torlódást elkerülendő – részint a megmaradt *k* hang megnyújtásával (*hokkony*), részint pedig az első magánhangzó megnyújtásával (*hókony*) kísérletezett.³⁶

Több olyan *kány*-struktúrára épülő szavunk is van, amely az engedékenységkel, emberi értelemben vett hajlíthatósággal, illetve ennek ellentétével kapcsolatos. Mindenekelőtt itt van a „megalázkodás” jelentéstartalmat is magába foglaló *könyörög* szó. Aki pedig a könyörgés hatására feladja korábbi merevségét, az meg*könyörül*,³⁷ ha viszont nem, akkor *könyörtelennek* mondjuk. Talán nem lövünk túlzottan a cél mellé, ha *könyny* szavunkat is innen eredeztetjük, hiszen mind alaktanilag, mind jelentésstanilag szoros kapcsolatban áll a *könyör* szóval (az *ny* hang megnyúlása a magyar hangtan szabályai szerint ment végbe; eredeti formája *köny* lenne): a könny ugyanis a meglágyulás avagy meglágyítás testi megnyilvánulása. Ha azonban a könyörgés és a könnyek nem használnak, egyes emberek hajlamosak az ellenkező végletbe csapni és a *kényszerítés* eszközhöz nyúlni, s erőszakkal elérni azt, amit szép szóval nem lehetett: vagyis hogy engedelmeskedjenek nekik, meghajoljanak akaratuk előtt.³⁸ Visszatérve alapsza-

³⁶ Nem valószínű, ámbár korántsem elképzelhetetlen, hogy a *hókony* szó a halánték jellegzetesen *homorú*, *horpadt* formájával van összefüggésben. A *ho-* gyök egyébként nemcsak *homorú*, hanem *domború* formákat jelző szavainkban is megtalálható, s ilyen módon kettős jelentésű; vö. *hólyag*, *homlít* („beborít”), *homp* („földkupac”, „határjelző dombocská”), *hoporcs* („dudor”), továbbá talán *hupolyag* („daganat”), *hancsik* („dombocská”), *hámoz*, *hám* („a lószerszámnak a sügyet és a törzset körülfogó része”), *halom*, *hajol*, *hajlék*. A *hold* szó – amennyiben ide tartozik – önmagában egyesítené ezt két ellentétes jelentéstartalmat.

³⁷ Nem lehetetlen, hogy „unszol, kér valakit, hogy fogadjon el valamit” jelentéstartalmú *kínál* szó is ide tartozik.

³⁸ A *kényszerít* ige töve nyilvánvalóan összefügg az „akarat”, „önkéntes hajlandóság”, „erő-

vunkhoz, mind a „könyörgés”, mind a „könyörtelenség” jelentéstartalmai megjelennek más, idetartozó szavainkban is. Ami az előbbit illeti, itt van *kunyerál* (tájnyelvi változata *kundorász*) és *kuncsorog* szavunk. Az utóbbi jelentéstartalom vonatkozásában három nagyon érdekes szóval rendelkezünk. Az egyik *csökönnyös* szavunk; a csökönnyös ember vagy állat nem hajlik sem a jó szóra, sem az erőszakra.³⁹ Megátalkodott és merev, csakúgy mint az, aki *konok*. A harmadik szó nem tartozik bele a tágabb értelemben vett *kány*-családba sem, ám mégis szólunk kell róla, ugyanis pontosan a *csökönnyös* és a *konok* etimológiájához tartozik, s ez a *makacs* szó. E szóban ugyanis éppen úgy megtalálható a „hajlékonyság”, illetve a „hajlíthatatlanság” jelentéstartalma, mint a fentiekben. A szó utótagja (*-kacs*) ugyanis önállóan is szerepel szókincsünkben (*kacs*; vö. *kacsaringó*), éspedig elsősorban a szőlő kapaszkodójaként, de a kasza görbe fogójaként is ismert.⁴⁰ Ilyen módon a *makacs* szó képzése és etimológiai szerkezete éppen annyira a merevségre, a hajlékonyság hiányára utal, mint *csökönnyös* vagy *konok* szavunk. Ugyan bizonyos fenntartásokkal, mégis valószínűsíthetően e szócsalád tagja a szláv eredetűként meghatározott *gonosz* szó. E szó talán nem kapcsolódik közvetlenül a fenti szavakhoz (*konok*, *könyörtelen*, *makacs* vö. továbbá „megátalkodott”), bár ez sem zárható ki; e sorok írója valószínűsíti, hogy a szó eredeti jelentése mai nyelven kifejezve „deviáns”, vagyis a helyes útról letérő (természetesen nem a demoralizált pszichológia vonatkozásában, hanem morálisan).

szakos hatalom” jelentésű *kény* szóval, még akkor is, ha a *Történeti-etimológiai szótár* ezt alaki és jelentéstörténeti okok miatt valószínűtlennek tartja. Nos, mi ezt éppen alaki és jelentéstörténeti okok miatt valószínűsítjük. Ugyanígy valószínűsítjük – ismét csak a *Történeti-etimológiai szótár* ellenében – hogy vizsgált szavunk második tagja (*-szer*) hasonlóképpen összefügg az igen kiterjedt rokonsággal rendelkező *szer*- alapú szócsaláddal (*szerez*, *szertet*, *szerte* stb.).

³⁹ A szó *cső*- vagy *csök*- előtagjára nézve lásd: *csökött*, *csökken*.

⁴⁰ A szó előtagja (*ma*- vagy *mak*-) – amely a *konok* szó utótagjához hasonlóan valamiféle fosztóképző – bizonyára összefügg *makrancos* szavunk *ma*- vagy *mak*- előtagjával.

Érdekes még megjegyeznünk magával a *kacs* szóval összefüggésben, hogy nemcsak *kacsint* és *kacsó*, *kacska*, szavunkkal van szoros fonetiko-szemantikai kapcsolatban – mint ahogy azt a *Történeti-etimológiai szótár* helyesen hangsúlyozza –, hanem feltehetőleg jellegzetes öblös edényünk nevével, a *köcsöggel* is, hogy ne is említsük a *kocsányt* és a *kukacot* – s ezzel vissza is kanyarodtunk a *kány*-szócsaládhoz, ugyanis a *kocsány* a levelek vagy gyümölcsök hajlékony szárcskája, hogy ne mondjuk farkacskája. S hogy a *kacs* szó milyen szoros kapcsolatban van a *kány* jelentéstartalmával, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a *kacs*nak a magyar nyelvben van „gáncs” jelentése is, márpedig a *gáncs* – amelynek eredeti jelentését a *Történeti-etimológiai szótár* „valamit akadályozó horgas, görbe tárgy”-ként határozza meg – felreismerhetetlenül a *kány*-struktúrára épül fel. Egyébiránt a szőlőkacs népi-tájnyelvi megnevezései is azt bizonyítják, hogy a *kacs* szó szoros kapcsolatban van a „*kány*” alak- és jelentéstani egységgel: *kancsorgó*, *kuncsorgó* (vö. *kuncsorog*), *kunkorgó* *konkorgó*.

Szívderítőbb szavak vidékére evezve, nevetéssel kapcsolatos kifejezéseinkben is megjelenik a *kány*-szerkezet. A szócsaládot jellemző íves, hajlított forma természetesen csak hangfestő módon kapcsolódik a nevetéshez, ám ha olyan kifejezésekre gondolunk, mint a „göndör kacaj”, esetleg „göcög”, akkor e kapcsolat hangfestő jellege ellenére is nyilvánvalóvá kell hogy váljék. Úgy véljük, *kuncog* szavunk nem kíván különösebb kommentárt. Ami a *huncut* szót illeti, az ugyan feltehetőleg német eredetű, mégis jellemző a magyar népi nyelvérzékre, hogy az eredetileg „gazember” jelentésű és igen pejoratív értelmű német szó jelentését fokozatosan eltolta a szó mai jelentéstartalma felé. Hogy népi nyelvérzékünk megérezte e szó göndörséggel való kapcsolatát, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az alapszó első előfordulása után alig száz évvel már felbukkant a magyar nyelvben egy származékszava, éspedig a homlokra vagy halántékra fésült, göndörített női hajtincs neve, a *huncutka*. S ahogy az imént tanúi lehettünk a *makacs* és a *konok* szó kapcsán a *kány*-szócsalád *kacs*-szócsaláddal való rokonságának, úgy itt is tetten érhetjük e rokonságot, éspedig *kacag* szavunkban (*kuncog* – *kacag*). Kifejezetten hangfestő jellegű kapcsolatban áll vizsgált szócsaláddunkkal mai jelentése alapján *fancsal* és *fanyalog* szavunk. Ám az előbbi szó korabeli jelentései között a következők fordulnak elő: „fondorlatos”, „kancsal”, továbbá *fancsal(odik)* változatánál „görbül” (!), „vászorog” (!), „göngyölít”; ami pedig a *fanyalog*-ot illeti, ennek korabeli jelentései hasonlóképpen alakulnak: „kigyózó mozgást végez”, valamint „vászorog”. E jelentések alapján e két szó kapcsolata a *kány*-szócsaláddal tehát nem is annyira hangfestő jellegű, vagyis át-tételes. Hasonlóképpen nagyon is konkrét kapcsolatban van vizsgált szócsaláddunkkal a *kacifántos* („nyakatekert”), *bakafántos* („makacs”, „makrancos”; vö. hasonló jelentésű fenti szavainkkal), *bucifánt* („szertelen”) és *fánton-fánt* (lényegi jelentése „hasonlót a hasonlóval”).⁴¹ Hasonló jelentéstartalmakat hordoznak *fickándozik*, *viháncol* (vö. *virgonc*) és *fincol* („ugrándozik”) szavaink is. Talán még szubtilisebb a kapcsolata a *kány*-szócsaláddal a *hang* szónak. Két dologra szeretném itt felhívni az olvasó figyelmét. Először is szinte minden hang – legyen az emberi vagy állati hang, muzsika vagy zörej – ereszkedő jellegű. Aki már hallgatott visszafelé akár beszédet, akár zenét, az előtt ez nyilvánvaló. Minden hang intenzíven és határozottan kezdődik, hogy aztán fokozatosan elvékonyodjék, elhalkuljon. Másodszor pedig szeretném figyelmeztetni az olvasót arra, hogy a magyar ember a hangokat, szavakat *kiejti*, hogy aztán azok mintegy le-

⁴¹ Korántsem elképzelhetetlen, hogy a *fan* („nemi szörzet”) szóban, melyet nyelvtudományunk finn-„ugor” eredetűnek tart, éppen a szóban forgó szörzet göndörödére hajlamos volta fejeződik ki.

pottyyanjanak, s aki nem tudja helyesen képezni a szavakat, arról azt mondjuk, hogy „rossz a kiejtése”.⁴²

A „lekonyulás” és „ráhanyatlás”, illetve a „ráborulás” és „beborítás” jelentés-tartalmi jellemzik a *kunyhót*, melyet gyakran *gyékénnyel*, e *par excellence* hajlékony növényvel borítottak, de a fedésre használt nád tájnyelvi neve is ebbe a csoportba tartozik: *kalagány*.⁴³ Kevésbé ismeretes, hogy a nemzetközi, de török eredetű *kurgán* szónak van magyar változata is, nevezetesen a *korhány* vagy *kurgány*, mely egyszerre jelöli a sírhalom kerek voltát (*kor-*, *kur-*) és lejtős jellegét (*-gány*, *-hány* vö. *hantol*). Érdekes megvizsgálunk a ruhadarabokat, ugyanis bizonyos fajta ruhadarabokat éppen az anyag szabad „esése” jellemez. Nos, öt olyan ruhadarabunk is van, amelynek fonetikája ezt a jelentéstartalmat implikálja: *köpönyeg* (*köpeny*), *gúnya*, *zubbony*, *pongyola*, *köntös*,⁴⁴ *mente*, s végül, de nem utolsósorban a *szoknya* (eredetileg talán *szokonya*). Amit pedig az ember csak úgy rádob, ráterít a vállára, arra vonatkozólag nagyon szemléletes kifejezésünk van: *pányókára* veti. S a *pányóka* tulajdonképpen egyfajta *ponyva*.⁴⁵

Eddig döntően a lefelé hajlás – tulajdonképpen konyulás – jelentéstartalmába tartozó szavainkat vizsgáltuk. Természetesen azonban vannak olyan szavaink is, amelyeknél nem a lefelé, hanem az általában vett hajlason van a hangsúly. Elsősorban idetartozik egyik legelterjedtebb irányjelző szavunk, a *kanyar* avagy *kanyarodik*, amelynek összefüggése a *kány*-struktúrával, úgy hisszük, nem kíván külön magyarázatot.⁴⁶ Ugyanez a gyök egy magánhangzó-módosulással egy olyan testrésze utal, amelynek alapfunkciója éppen a hajlás-hajlítás, s ez a *könyök*.⁴⁷ Említsük meg itt a hurok vagy félkör alakú tárgyakat jelölő *kengyel* szót.

⁴² Amikor az ember nemcsak kipottyantja a szavakat, hanem egyenesen kilöki, kidobálja, akkor azt mondjuk rá: *kiált* vagy *kiabál*.

⁴³ Vö. a „nád” jelentésű görög *kanón* szóval, mely egyúttal „kerület”-et is jelent.

⁴⁴ A *Történeti-etimológiai szótár* vándorszónak minősíti, tekintve, hogy megtalálható számos nyelvben (román, bulgár, szerb-horvát, szlovák, lengyel, török). „Végső forrása talán a Xenophóntól feljegyzett méd *kandüsz*” – ami azt jelenti, hogy nem indoeurópai szó. A magyar nyelvbe talán az avar vagy más rokon nyelv révén kerülhetett.

⁴⁵ Talán *árnyék* szavunk kialakulásában is szerepe lehetett a *kány*-struktúrának: gondoljunk csak arra, hogy az *árnyék* szinte ráfolyik arra, beborítja azt, amire „rásik”. Ezt az értelmezést támogatja az *árnyék* szoros hangalaki hasonlósága az *ernyő*vel, ami ismét csak a ráhajlás értelmében való beborítás eszméjét hordozza (vö. *ernyed*).

⁴⁶ Érdekes itt megemlíteni a latin *concauus* („homorú”, „görbe”; *concauo*: „meghajlít”) és *convexus* („boltozatos”, „domború”) szót.

⁴⁷ Tulajdonképpen az embernek négy könyöke van, kettő karján, kettő lábán. Ennek ellenére a lábon lévő „könyököt” a magyar nyelv *térdnek* hívja. Érdekes, hogy az indoeurópai nyelvek viszont a térdet nevezik „könyök”-nek, azaz a térdet illetik olyan szavakkal, amelyek a hajlékonyságot kifejező *kány*-struktúrára épülnek: lat. *genu*, ném. *Knien* (természetesen itt a né-

Kancsal szavunk (akárcsak a *bandzsa* vagy a *sanda*) jól láthatóan implikálja az egyenességtől való eltérés, a „ferdeség”, a „ferdén nézés” jelentéstartalmait; (vö. továbbá *csen*, *csíny*, *cinkos*, *csempes*, *csalafinta*, *fondorlatos*, *gáncs* stb: e szavak hasonlóképpen valamilyen nem egyenes magatartásra, cselekvésre utalnak). *Par excellence* íves pályát ír le a *hinta* (vö. *himbálózik*), s ha arra gondolunk, hogy hasonló mozgás jellemzi a *ringatást* is (lásd *in[o]g*), akkor e két szó egymással és a *kány*-szócsaláddal való fonetikai kapcsolata máris előttünk áll. Hasonló mozgásformát takar *leng* szavunk, s e szó alighanem szoros kapcsolatban áll *lomb* szavunkkal, amelyben az eredeti *n* hang részleges hasonulással *m*-né alakult. S végül ne feledkezzünk meg a *hengerít*-szócsaládról sem, amelynek egyes tagjaiban (vö. *hempereg*) a *p* hang hatására az *n* részleges hasonulás folytán szintén *m*-mé alakult.

Par excellence hajlott eszközünk a *kampó*, amely eredetileg minden bizonnyal *kanpó* volt, részleges hasonulás révén azonban ez *kampóra* módosult. Ezt támasztja alá egy másik, részint „horog” jelentésű szavunk, a *kankalék* (a *Történeti-etimológiai szótár* szerint eredetileg feltehetően azt a gémeskút-horgot jelölte, amelyre a vödört akasztották); ezt támasztja alá a *kankalin*, amelynek virágai a száron kampószerűen meghajolva csüngnek; ezt támasztja alá „horog”, „kampósbot” illetve „horog alakú vágóeszköz” jelentésű *kankó* szavunk is; s végül ezt támasztja alá az ugyancsak „kampó” jelentésű bolgár *kándzsa*, valamint a görög *kampé* („kanyarulat”, „görbület”, „hajlás”) illetve *kampülé* („kampós végű bot”) szó.⁴⁸ Továbbá itt kell megemlítenünk még a kevésbé ismert – nyelvjárási – *kokány* melléknevet is, ami annyit jelent: „hegyes-völgyes”, „görbe” illetve „hajlott”. Feltehetően eredetileg a *mankó* szó is egy hajlott vagy hajlított támaszkodásra szolgáló botot jelölt, amit az is megerősít, hogy két másik jelentése: a ‘kasza [hajlott] fogantyúja’, illetve ‘kampó, horog’. S végül – igaz, csak esetlegesen – itt kell megemlítenünk a feltekert haj nevet: *konty* (ejtése szerint egyébként *konyty*). Nem elképzelhetetlen, hogy e szó etimológiája nemcsak a „feltekertség” jelentéstartalmával áll összefüggésben, hanem a konty szükségképpen előzményével, a *lófarokkal* is.

met nyelv mássalhangzótorlódást kedvelő sajátosságának megfelelően a két első mássalhangzó közül kiesett egy magánhangzó), fr. *genou*, ang. *knee* (megjegyzés: ugyanaz, mint a német szó esetében). Az orosz „térd” jelentésű szónak – *koleno* – más az etimológiája: vagy az „inogni” *kolobaty* szóval van összefüggésben, valószínűbb azonban, hogy a magyar *kall* („üt”, „ver”) ige oroszban is meglévő származékaival (pld. *kolokol*: „harang”) függ össze (vö. lábaival *kalimpál*). E szócsalád részletesebb elemzését az olvasó megtalálhatja a szerző „Ismeretlen eredetű szavaink” című tanulmányának a *kall* igehez írott lábjegyzetében.

⁴⁸ E görög szavakban nyilván ugyanaz a részleges hasonulás ment végbe, magyarban.

A *kány*-szócsalád egyik legjelentősebb és legnagyobb kiterjedésű alcsaládja azon szavaink csoportja, amelyeknél a zöngétlen *k* kezdőhangot zöngés párja, a *g* helyettesíti, majd egy olyan magas vagy mély hangrendű magánhangzó követi, amely a hozzá kapcsolódó ajakformázás miatt kiválóan alkalmas a gömbölyűség kifejezésére (*o, ö, u, ü*), záróhangja pedig a szókezdő zöngés *g* hatására a megszokott *ny* hang helyett *n*-né alakul, amit viszont a gyök kiegészítő mellékhangja, a képzése által ugyancsak gömbölyűséget kifejező *b* *m*-mé változtat. E család gyökérszava a *gön-*, ami a következő szavakban érhető tetten: *gömb*, *gömbölyű*, (vö. *hömpölyög*), *gömböc*. Ugyanezt a gömbszerűséget találjuk meg a gömb alacsony hangrendű testvérszavában, a *gombban*, s még néhány, ugyanezre a gyök-re épülő szavunkban: *gombóc*, *gombolyag*, továbbá *gomolyog*, *göngyöl*, *gunynyaszt* és *gyöngy*. Kétségtelenül ide tartozik *gumó* és *gümő* szavunk is. Nos, mindezen szavak a *Történeti-etimológiai szótár* szerint hangfestő eredetűek. S mivel a szótár nem említi a hangfestő eredettel kapcsolatban finnugor vonatkozásokat, továbbá mivel az összes olyan nyelvben, amelyek hatással lehettek a magyar nyelvre, a megfelelő szavak teljesen eltérő alakúak, biztosak lehetünk abban, hogy e szócsalád is „ismeretlen eredetű”. Kétségtelenül a szóban forgó alcsaládba tartozik azonban még két olyan szavunk is, amelyet nyelvtudományunk szláv avagy török eredetűnek tekint. Az egyik a szláv eredetűként meghatározott *gomba*, amely véleményünk szerint mind fonetikailag, mind szemantikailag (lásd a *gomba* leggyakoribb formáját) elválaszthatatlan a *gomb*, *gombolyag* stb. szótól. A másik a török eredetűként meghatározott *gyümölcs* szó, amit a *gümő* szón kívül érdemes összevetni a „mag” jelentésű *szem* belső fejlődésű *szemölcs* származékszavával. Nos, a *gyümölcs* legfontosabb formai sajátossága telt gömbölyűsége. A szláv és török nyelvekben természetesen e szavak nem rendelkeznek szócsaláddal, ami kétségtelenné teszi, hogy a szóban forgó két szó e nyelvekben magyar vagy rokon nyelvi (természetesen nem finn-„ugor” rokon nyelvi) jövevényszó.

Az „*ív*” jelentéstartalmú alcsoportba tartozik még eredeti tartalma szerint -*vány* képzőnk is: *dugvány*, *indítvány*, *állvány*, *oltvány*, *dágvány*. E képző ugyanis azt fejezi ki, hogy az adott, megnevezett dolog valamire alkalmas, sőt valamire való (s ilyen módon szemmel látható szemantikai kapcsolatban áll *-kony* képzőnkkel): a *dugvány* arra való, hogy elültessék, az *állvány* pedig azért van, hogy álljanak rajta.

Nem lesz érdektelen a már ismert módszerrel megvizsgálunk helységneveinket is, ugyanis számos falu- és városnévben megjelenik a *kány* szó „lefelé hajló” jelentéstartalommal rendelkező *kony* változata. A hegyvidékekben szűkölködő Csonka-Magyarország területén is számos olyan helynevet találhatunk,

amelyben világosan felismerhető a *kony*-struktúra: *Bakonya*, *Csokonya* (*Visonta*), *Mezőcsokonya*,⁴⁹ *Valkonya*,⁵⁰ *Nagykónyi*, *Ötvöskónyi*, *Szakony*, *Szakonyfalu*,⁵¹ *Tornabarakony*, *Konyár*. Ami e helységeinket összeköti, az az, hogy *egytől egyig* hegyek, hegyvidékek vagy dombvidékek lejtőire vagy éppen tövéhez, „lábához” települtek. Ma ezeket az *alja* végződésel látnánk el (lásd például *Kemenesalja*, *Karancsalja*, *Horvátnádalja*, *Sátoraljaújhely* stb.). De ugyanide tartozik *-kony* végződésű helyneveink egy speciális köre is: *Sajóvárkony*, *Tiszavárkony*, *Zengővárkony*.⁵² Mondanunk sem kell, hogy e városok (!) éppenséggel nem hegyek, hanem várak, „erőségek”, „erődök” tövébe épültek. E helyneveinknek is megvannak a újabb analógiái: *Cserépváralja*, *Boldogkövaváralja*. Hogy egyetlen *-kony* összetétellel rendelkező helységnevünk etimológiai eredetére sem jött rá nyelvtudományunk – ideértve még *-várkony* végződésű helyneveinket is! –, az több mint elkésztő: több mint elkésztő pedig nem azért, mert nem volt képes rájönni ezekre, hanem mert nem akart, s mert éppen a legkézenfekvőbb kiindulópontot, nevezetesen a magyar nyelvet nem vizsgálta, hanem ehelyett a lehető legnyakatekertebb módszerekkel kísérletezett.⁵³ Ilyen körülmények között természetesen nem várható el, hogy nyelvészeink felismerjék Palkonyáink etimológiai eredetét (*Palkonya*, *Tiszapalkonya*, *Drávapalkonya*). Pedig ha vették volna maguknak a fáradságot, igazán nem került volna nagy megerőltetésbe rájönni arra, hogy ezek a Palkonyák mind – feltehetőleg meredek – folyópartra települtek. Vö. *palaj*, „vizenyős völgy”, „(folyó menti) iszapos hely”, s innen a szláv nyelvekből csak a szerb-horvátban és a szlovénban fellelhető *poloj* („mélyen fekvő terület, folyópart, vizenyős zátony, földnyelv”); továbbá *fal*, *part*, *palala*, *palást*, *palánk*, *palota*, *párkány*, *balkon*: mindezen szavaink egy hozzávetőlegesen függőleges falazatra utalnak, a *palkonyában* pedig arra a meredek mederfalra, amely az adott települést a folyótól elválasztotta. S ha nyelvtudományunk ilyen elemi dolgokat nem ismert fel, akkor vajon hogyan ismerhetné fel ugyanezt azon településneveinkben, amelyekben *kány* szavunkat a helységnév előtagja hangrendi változás következtében eltorzította? Íme néhány ilyen helységnevünk

⁴⁹ Az összetételre vonatkozólag lásd *Cso-baj*, *Cso-bánc*, *Cso-bánka*.

⁵⁰ Az összetételre vonatkozólag lásd *Tisza- Valk*.

⁵¹ Az összetételre vonatkozólag lásd *Szák*, *Szak-nyér*, *Szak-már*.

⁵² Az összetételre nézve lásd *Vár-aszó*, *Vár-balog*, *Vár-völgy*.

⁵³ Két somogyi Csokonyánkat például a cseh (!) *Ček* személynévre, a zalai Valkonyát a szerb-horvát *Vukonjára* vezeti vissza, mely utóbbi csupán visszakövetkeztetett személynév az ugyancsak szerb-horvát *Vukonjić* családnévből, vagyis adatolhatatlan szóalak; két Kónyinkat (egyik Somogyban!) a cseh *Kolný* („cölöpös”), illetve a szlovák *Konj* („ló”) helységnevekből eredeztetni, míg „várkonyainkat” az avar *Oiarkónitai* néppel hozza kapcsolatba.

a teljesség igénye nélkül: *Bokon*,⁵⁴ *Badacsony*, *Badacsonytomaj*, *Badacsonytördenic*, *Gyümölcsény*, *Görcsöny*, *Görcsönydoboka*,⁵⁵ *Szerecseny* (aligha a *szerecsen* szóból keletkezett, mint nyelvtudományunk véli, s mit ad Isten, Sorokóalján található, vagyis a Bakony északnyugati lábánál, s ugyancsak a Velencei-tó alatti dombvidék lábánál található a közigazgatásilag Gárdonyhoz tartozó *Szerecseny*), aztán *Györköny*, *Szederkény*, *Vékény*, *Zebegény*,⁵⁶ *Hangony*, *Szilaspogony*, *Gárdony* (a már említett dombvidék lábánál) és *Nógrádgárdony* (közigazgatásilag Csitárhoz tartozó település a „csitári hegyek” lábánál), *Uppony* (Up-kony → Up-pony), s végül *Tihany* („a Tihanyi-félsziget meredek keleti *párkányán*”; vö. *kony* – *hany*).⁵⁷

⁵⁴ Egykori helység a Bakony keleti lejtőjén. Maga a hegység, közvetve pedig összes *Bakony*-kezdetű helynevünk (*Bakonybánk*, *Bakonybél*, *Bakonycsernye* és még legalább egy tucat *Bakony*-előtagú falu neve) innen ered. A XII. századból származó *Bokon* helységnév nyilván *Bakonynak* vagy *Bakonynak* hangzott.

⁵⁵ Különös, hogy amit a magyar nyelvben semmiféleképpen nem akarnak tudomásul venni, nevezetesen hogy e falvaink lejtőkre, dombok, hegyek, várak tövébe települtek, azt a szláv nyelvben észreveszik. *Görcsöny* helységnevükről a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* a következőképpen nyilatkozik: „Bizonytalan eredetű. Talán egy déli szláv R.[égi nyelvi] **Gričane* (tkp. ‘dombon lakók’) helynévre vezethető vissza.” (A nyelvészet *-gal jelzi azokat a szavakat, amelyek nem adatolhatók írott forrásokból (például ilyenek a finn-„ugor” alpalakok), hanem csak kikövetkeztetettek, vagyis hipotetikusak.)

⁵⁶ Eredeti, középkori neve *Almás*, s a ma *Szebény*, egykor *Zebegény* melletti bencés apátságról kapta ezt a nevet, amelynek Almáson birtoka volt. És ismét micsoda „véletlen”: az eredeti *Zebegény* a Geresdi-dombság délkeleti lejtőjén terül el.

⁵⁷ A *Tihany* helynévvel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* az először 1055-ből adatolható helységnévet egy 1211-ből származó birtokösszeírásból adatolható cseh eredetű *Tichon* személynévvvel hozza összefüggésbe. De akinek kétségei lennének a *Tihany* szó – legalábbis második tagjának – eredetét illetően, annak figyelmébe ajánljuk a Kassa melletti *Tihanyt* (*Abauj-Tihany*, *Hernádtihany*, *Tehány* változatokkal), mely a Szlovák-érchegység legkeletebbi, 1246 méteres csúcsának keleti tövében terül el; a Rimaszombat melletti *Tehányt* (névváltozat: *Tihany*), amely ugyancsak a Szlovák-érchegység lábánál, de ezúttal déli tövében fekszik. Továbbá feltétlenül meg kell említenünk a horvátországi *Teganjt* (közigazgatásilag Nikincihez tartozik, és mintegy 15 km-re van a Fruska Gora lábától, s ilyen módon csak fenntartásokkal sorolható földrajzilag a többi Tihanyhoz): e helynév ugyanis arról tanúskodik, hogy nem *Tihany* helynevének származik a szláv *Tichon*ból – hiszen akkor e település neve nem a magyar *Tihany* helynév elszlávósított változata lenne (*b* → *g*, *ny* → *nj*), hanem *Tyihon* („csendes”; vö. *Tyihonovka*, város Dél-Oroszországban) –, hanem a szláv *Teganj* származik a magyar *Tihany*ból.

Végül pedig egy fontos elvi észrevételt kell tennünk mindazon helynevek etimológiai eredetének vizsgálatával kapcsolatban, amelyeket – mint például a *Tihanyt* is több száz társa mellett – személynévekre vezetnek vissza. Hangsúlyoznunk kell, hogy személynév szinte kizárólagosan csak összetételekben szerepelhet, önállóan csupán a legkritkább esetben válhat helységnévvé (vö. *Pálháza*, *Istvándi*, *Jánossomorja*, *Péterhida* stb.). Tehát egy adott települést minden további

3. A *kány*-család harmadik jelentéstani alcsoportja a „vékonyság” fogalmával áll összefüggésben.

Mindenekelőtt két alapszavunkat kell itt megemlítenünk, amelyek teljes mértékben és kizárólagosan körbefogják e szócsalád jelentéstani tartalmát, s ez a *vékony* és a *keskeny*. De alapszava e családnak a *sovány* szó is, amely több kiváló analógiát is kínál. Mindenekelőtt a *-vány* végződés megtalálható nyelvünkben önálló igeként is, és pedig mind passzív, mind aktív alakjában. Ugyan *ványadt* szavunkat manapság már csak befejezett melléknévi igenévként használjuk, valamikor azonban ez egy folyamat végeredményére vonatkozott. Aktív formája ennek az igei tönek *ványol* szavunkban maradt meg („tömörít”, „koptat”, „nyű”, végső soron „elvékonyít”). Ugyanezzel az elvékonyító tendenciával áll összefüggésben *hitvány* és *halvány* szavunk is: míg azonban az előbbi egy morális „elvékonyodásra” vonatkozik,⁵⁸ a másik egy optikai jellegűre. De ugyanennek a gyöknek egy magánhangzómódosulást elszenvedett változata található meg *venyige* szavunkban is, amely „szőlővessző”-t jelent. Ugyancsak „vessző”-t, és pedig „hántolt fonóvessző”-t, illetve „vesszőből hasogatott kötözőanyag”-ot és „keskeny bőrszalag”-ot jelent a *szirony* szó. Jellemzően hosszukás, nyúlánk növényünk a *kender*.⁵⁹ A keskeny erdei utat, ahol négykerekű járművel már nem lehet közlekedni, *ösvénynek* nevezzük, ha pedig ilyen ösvényszerű mélyedést vágnak valamilyen anyagba, azt *horonynak* hívjuk. Annak a hegyes, gyakran kampós szerszámnak, amelyet mindenekelőtt a halászok használnak, *szigony* a neve.⁶⁰ A régiségben a vízimalom rögzítő kötelét *cetkénynek* hívták. A finoman le-

nélkül elnevezhetnek egy neves személyiségről, ám a személynév önmagában helynévként csak a legritkább esetben adatható.

⁵⁸ Mivel a *hit* szó eredeti formája *hiv*, *hű* volt, ezért a *hitvány* szó a hűségben való hiányra utal.

⁵⁹ Nyilván nem véletlen, hogy a *Történeti-etimológiai szótár* szerint ótörök eredetű *kendert* más nyelvekben is a *kány*-gyökkel képezik; vö. gör. *kannabisz*, lat. *cannabis*, ném. *Hanf*, ang. *hemp*, fr. *chanvre*, or. *konolja*. Az orosz *kendir* („kenderfajta növény”) pedig valószínűleg a sztyepei nyelvekből került az oroszba, s nem valamely török nyelvből. Általános elvként megfogalmazható, hogy a szláv nyelvek az ósszláv korszakban nem annyira török, mint inkább sztyepei nyelvi befolyás alatt álltak. Ilyetén módon azok a szavak, amelyeket a nyelvtudomány a szláv nyelvekben török jövevényszavakként konstatál, mind a szláv, mind pedig a török nyelvekben sztyepei eredetű jövevényszavak.

⁶⁰ Amennyiben a szigony eredetileg kampós végű volt, nevét nem hosszúságáról, hanem kampós, visszahajló végéről kapta.

Érdemes kicsit több figyelmet szentelnünk e szónak, mert rávilágíthat egy olyan ősi gyökre – nevezetesen a *szí*-gyökre –, amely a „szárazság”-gal van összefüggésben. Amennyiben feltételezésünk a szigony kampós halászati eszközként való definiálásáról helyes, akkor a szó előtagjának (*szí*-) kell e kampós eszköz speciális használatát kifejeznie. Márpedig ezek szerint ez az elő-

rakódott vízparti homok neve *fővény*. Amikor pedig a bokros növényt kerítésszerűen keskenyre nyírjuk, vagy éppen vesszőből kerítést fonunk, akkor az illet *sővénynek* nevezzük. Míg a megvastagodott *szőr* neve *sörte*, a megnyúltté *sőrény* (eredetileg talán *sörvény*).⁶¹ Ha szerszámainkat meg akarjuk fogni, egy hosszú és vékony, gyakran botszerű fakészítményt illesztünk hozzájuk, ami a *nyél*. Ugyanezt a funkciót takarja *nyárs* szavunk is.⁶² S végül, ha két vastagabb rész között egy vékonyabb összekötő rész van, azt *nyaknak* nevezzük.

Áttérve az állatok világára, egy egész olyan családot említhetünk, amelyet testükben kimondottan megnyúlt fajok képviselnek, s ez az úgynevezett *Mustelidae*-család. E szavaink többségében már nem jelenik meg tisztán a *kány*-struktúra, ám e fonetikai struktúrának, úgy látszik, éppen palatális záróhangja az, ami önmagában is képviselni tudja az eredeti jelentéstartalmat. A *Mustelidae*-családba tartozik a *gőrény*,⁶³ a *nyest*, a *nyuszt*, a *nyérc* és a *menyét* (s vízi névrokona, a megnyúlt, hengeres testű *menyhal*). Visszatérve *sovány* és *ványadt* embertársainkra – vagyis azokra, akikről bizony *hiányzik* néhány kiló –, különféle jelzőkkel illetjük őket: mondjuk őket *nyiszletteknek* avagy *nyeszletteknek* (vajon azért, mert túl sokat *nyesett* le róluk a természet, akárcsak a *nyestről?*), mondjuk *nyúlánkoknak* (hiszen szélességükhöz képest túlságosan *megnyúltak* – akárcsak a *nyuszt*), de mondjuk őket *nyurgáknak*, *nyüzügeknek* is (talán mert a *nyusztokra* emlékeztetnek?). De ismerünk efféle embertársaink jellemzésére olyan jel-

tag csak a vízben élő állatok – respektíve halak – megfogására és kiemelésére vonatkozhat (tudniillik ez a halászás tulajdonképpeni funkciója). Úgy tűnik, hogy ezt az egyelőre meglehetősen homályos tövet más szavaknál is megtaláljuk, amelyeknél hasonló jelentésbeli háttér sejtethető. Ilyen mindenekelőtt *sziget* szavunk, amely nem egyebet jelöl, mint vízből kiemelkedő szárazulatot. Aztán két olyan szó, amelyek nyilvánvalóan összetartoznak: *szikkad* és *szikár*. Mindkét szó a nedvességtartalom eltűnésére utal, csak míg az előbbit inkább a természeti jelenségek vonatkozásában használjuk, az utóbbit élőlényekre vonatkoztatjuk. E szavak gyökét találjuk a *szív* igében is, amely a nedvesség illetve folyadék eltávolításával kapcsolatos. A *szik* nedves területeken kikristályosodó só. Esetleg ide tartozik még *szirt* szavunk is, amely magas, meredek sziklát illetve csúcsot jelöl, s így a „kiemelkedés” (esetleg a vízből való kiemelkedés) eszméjét hordozza. Ilyen módon legalábbis valószínűsíthető, hogy a *szigony* szó előtagja a megszigonyozott halak vízből való kiemelésére utal.

⁶¹ A *sőrény* azonban nemcsak egyszerűen megnyúlt *szőr* – a szó feltehetőleg utal a *sőrény* sővénytörzsére is, és itt elegendő a *ló* *sőrényére* gondolni.

⁶² A *nyárs* szó azonban a „forgás” jelentéstartalmát is implikálja. Lásd „A *ker*-szócsalád” című tanulmányunk *nyárs* szóhoz fűzött megjegyzését.

⁶³ A *gőrény* szó előtagjának is megkapjuk etimológiai párhuzamait, ha arra gondolunk, hogy a *gőrény* futás közben meglehetősen esetenül begörbíti a hátát. Népnyelvi változata a *giringy* vagy a *giringy* (törökül *girin*), de a *gőr*–*gir* máshol is gyakran felcserélődik: *görbe*, *girbe*–*gurba*, *görnyed*, *gernye*, *girnyó*. E három utóbbi alaknak előtagja a hajlottság, utótagja a vékonyság eszméjét hordozza.

zőket is, mint *satnya*, *nyivászta*, illetve *csenevész*. Talán idetartozik a *nyom* szavunk is, mely *nyomott* és *nyomaszt* formájában úgyszintén egy fizikai illetve lelki *elnyomorodás*ra utal. Manapság már jól felismerhető morális jelleggel telítődtek, de a régiségben még nagyon is a fizikai soványsággal függtek össze olyan szavaink, mint a *nyámnyila*, *nyamvadt*,⁶⁴ *nyápic*,⁶⁵ sőt *nyavalyás*. A „vékonyság” jelentéstartalmával rendelkezik *nyúzott* és *nyuvaszt* szavunk is. A manapság már alig ismert *gernye* („szikár”, „vézna”, „sovány”; vö. *görnyedt*) szóban, akárcsak a jól ismert *girnyó* szóban a „vékonyság” jelentéstartalma mellett megtalálhatjuk a „görbeség” jelentéstartalmát is.

Ha egy folyékony, vagy legalábbis képlékeny anyagot valamely felületre *vékonyan* felhordanak, akkor ezt a folyamatot *kenésnek* nevezzük.⁶⁶ De van még öt olyan rokon értelmű szavunk, amellyel bizonyos dolgok vékony bevonására, benedvesítésére, illetve csúszóssá tételére utalhatunk, s ezért szemantikailag jól kapcsolódnak a „vékony” jelentéstartalmú *kány*-szócsalád hangsúlyos palatális hangjához, ám ezek esetében a szóban forgó hang kezdőhangként szerepel. E négy szó: *nyal* (vö. *fanyalog*), továbbá *nyál*, *nyálka*, s végül *nyirkos* és *nyárlott* („nyálkás”, „nyúlós”). *Nyelvünk*, mely a nyalás eminens eszköze, nem innen kapcsolódik az *ny*-családhoz, hanem más oldalról. Először is nyelv farokszerű képződmény, s ilyen módon jelentéstanilag indokolt a fonetikája. Ám fonetikailag nyilván a *nyel*éssel áll kapcsolatban, vagyis egy olyan keskeny ösvény (*nyelőcső*) kapujában áll, amely a táplálék *elnyelésére* szolgál. Míg a nyelés belső folyamat s meghatározott útvonala van, a *nyúlás* meghatározott pályához nem köthető külső folyamat, éspedig két értelemben is: a (valamiért) *nyúl* és a *nyúlik* (*megnyújt*) értelmében. Van, ami nemcsak egyszerűen nyúlik, hanem egyenesen nyúlós, s ez a *takony*. A hosszúra nyúlt orrot is *ny* hanggal képezzük: *ormány*, míg a hosszúkás tok neve *tokmány*.⁶⁷ A szívócsövet a régiségben *szivornyának* nevezték. Van öt olyan jól ismert szavunk, amely a „vékonyság” jelentéstartal-

⁶⁴ Eredetileg talán *nyomvadt*.

⁶⁵ Eredeti formája talán *nyampic* lehetett.

⁶⁶ Vö. a „letakar”, „befed” jelentéstartalmat hordozó *kendő* szóval, amely a *Történeti-etimológiai szótár* szerint a *ken* ige származékszava. Véleményünk szerint e szó nemcsak a „valamilyen vékony agyaggal elfed” jelentést implikálja, hanem a kelme „szabad esésének” már más ruhadarabokkal kapcsolatban vizsgált jelentéstartalmát is.

⁶⁷ Mindkettő a tizenkilencedik századból datálható először, viszont egyik sem tudatos nyelvújítás eredménye. Mindazonáltal jellemző népiünk kiváló nyelvérzékére, hogy ezzel az évszázadok óta elhomályosult, sőt elveszett értelmű képzővel az adott tárgy megnyúlt voltát fejezte ki, ellentétben nyelvújítóinkkal, akik viszont nyakra-főre mindenféle alapszóhoz hozzáillesztették (vö. *mázolmány*, *tákolmány*, *gyártmány*, *vívmány*). Mindazonáltal e szavainkban is felismerhető a *-mány* képző már említett másik ősi jelentése: valamire való (pld. a *kor-mány* *forogni* való).

mát nem a hosszúsággal, hanem a „kerekség”-gel kapcsolja össze. Régebben a *kenyér* alakja nem olyan boltozatos volt, mint manapság, hanem lapos, akárcsak a *tenyéré* és a *tányéré*, de hasonló alakra utal némileg más fonetikai struktúrával *serpenyő* és *lepény* szavunk is.⁶⁸ Régi *-ény* képzőnk egyébként a kitágított értelemben való szűkölködéssel állt kapcsolatban: *szegény*, *fősvény*, *remény*.⁶⁹

⁶⁸ Ez utóbbi szavunk nyilván a *lap-* gyökre megy vissza; vö. *lap*, *lapát*, *lapos*, *lapocka*, *lappang*, *lapu*, *láp* stb., sőt *lép*¹ („jár”), *lép*² (hasüregi szerv), *lép*³ (a méhek élelemtároló viaszszerkezete), *lép*⁴ (madárfogásra használt ragadós anyag), *lep*, *lepel*, *lepedő*, *lepke* [?], *lepényhal*, *talp*, *telep(edik)*, *ülep(edik)*, *csillapodik*, *állapodik*. Az egész szócsalád az *l-p* struktúrára épül, és mindegyik szava kivétel nélkül a „laposság” konkrét vagy átvitt értelemben vett jelentéstartalmát hordozza. Érdeemes lesz szemügyre vennünk, hogy a *Történeti-etimológiai szótár* miképpen eredezteti e szavakat.

<i>lap</i>	származékszó; lásd <i>lapos</i>
<i>lapát</i>	szláv eredetű
<i>lapos</i>	származékszó; ősi örökség az urali korból
<i>lapocka</i>	szláv eredetű
<i>lappang</i>	származékszó; lásd <i>lapos</i>
<i>lapu</i>	szláv eredetű
<i>láp</i>	ősi örökség a finnugor korból; nincs összefüggésben a <i>lapos</i> szó eredetével
<i>lép</i> ¹	bizonytalan eredetű; talán ősi örökség az ugor korból
<i>lép</i> ²	ősi örökség a finnugor, esetleg urali korból
<i>lép</i> ³	szláv eredetű
<i>lép</i> ⁴	származékszó; lásd <i>lep</i>
<i>lep</i>	ősi örökség a finnugor korból
<i>lepel</i>	származékszó; lásd <i>lep</i>
<i>lepedő</i>	származékszó; lásd <i>lep</i>
<i>lepke</i>	hangfestő szó az urali korból; a <i>lep</i> igéből való magyarázata nem valószínű
<i>lepényhal</i>	szláv eredetű; csak a környező szláv nyelvekből adatható; a szláv szavak etimológiája tisztázatlan
<i>talp</i>	bizonytalan eredetű; talán német jövevényszó; a megfelelő német szó etimológiája tisztázatlan
<i>telep(edik)</i>	származékszó; <i>tel-</i> alapszava (vö. <i>telik</i> , <i>teljes</i> stb.) ősi örökség a finnugor korból
<i>csillapodik</i>	hangfestő eredetű; vagy ősi örökség a finnugor korból, vagy magyar fejlemény
<i>ülep</i>	származékszó; <i>ül</i> alapszava ismeretlen eredetű
<i>ülepedik</i>	származékszó; <i>ül</i> alapszava ismeretlen eredetű
<i>állapodik</i>	származékszó; <i>áll</i> alapszava ősi örökség a finnugor korból

Természetesen e három utóbbi szó előtagjára helyesen tapintott rá nyelvtudományunk (az alapszavak eredeztetése más kérdés), ám nem vette észre összetett voltukat, s a *p-* hangot egyszerűen mozzanatos igeképzőnek tekintette.

⁶⁹ Mivel e három szó e csoportba való besorolásában magunk is bizonytalanok voltunk (tekintve, hogy több hasonlóan képzett szavunk van, amelyek a szűkölködés gondolatával nem hozhatók kapcsolatba), megvizsgáltuk e szavak töveit. *Szegény* szavunk kapcsolatban hozható a *szeg* („hegyes fémrudacska”) és a *szél* (valaminek a széle) szóval. Mindkettő a vékonyság eszméjét hordozza. *Fősvény*: szavunk eredetében rokona a *fosz-* családnak (*foszt*, *fosztogat*, *foszlik*, *foszlány*

Olyan szavainkban is megjelenik a *kány* hangcsoport valamilyen variációja, amelyek csak áttételesen, hangfestő módon kapcsolódnak a vékonyság, elkeskenyedés eszméjéhez. Gondoljunk csak két vadon termő növényünkre, amelyből ha az ember eszik, önkéntelenül is el-, illetve összehúzza a száját: a *kökényre* és az *áfonyára* (*fony-nyadt* szavunk is egy összehúzódsági folyamatra utal, s talán összefüggésben áll a *fön* szóval). Ha ezek ízét definiálni akarjuk, akkor a *savanyú* szó csak az íz egyik komponensét fejezi ki; a másik komponens a *fanyar* avagy *kesernyés* szó jelzi. Itt ismét csak a képző érdemel fokozottabb figyelmet. A *-nyes*, *-nyés*, *-nyős* képző – amely végső soron a *-ny* képzőre megy vissza (*keserny*) – már csak három szavunkban maradt meg, és jól láthatóan ugyanúgy hajlamot, tendenciát, irányultságot fejez ki, mint a már vizsgált *-kony* képző. E három szó: *vörhenyes*, *kesernyés* és *vizenyős*. Az *-ny* végződés, illetve a *-nyes*, *-nyés*, *-nyős* képző jól jelzi azt, hogy itt nem vörös, keserű és vizes dolgokról van szó, hanem olyanokról, amelyek csak bizonyos mértékig jellemezhetők ilyen módon, s mintegy félúton vannak az adott tulajdonságok felé: csupán „olyanszerűek”. S ide tartozik még – igaz némileg más képzős szerkezettel – *porhanyós* szavunk, amely nem a porszerűséget jelzi, hanem a porszerűvé válás képességét.

S ha már a képzőknél járunk, említsük meg az *-ny*, *-nyi* és *-nyilag* képzőcsoportot, amely a tágabb értelemben vett *kicsinység* (*kicsi*, *rövid*, *vékony*, *könnyű* stb.) van összefüggésben. A *-ny* képző mindössze két szavunkhoz kapcsolódott: *kicsiny* és *piciny*. A *-nyi* képző – amely egy variációja az *-ny* képzőnek – már jóval több szóhoz járulhat, de ezek is mind a *kicsinységgel* állnak összefüggésben: *parányi*, *szikrányi*, *jöttányi*, *morzsányi*, *fikarcnyi*, *percnyi*, *ujjnyi*, *maroknyi*, *nyúl-farknyi*, *öklömnyi*, *körömnyi*, *pöttömnyi*.⁷⁰ E képzőt azonban már sokkal szabadabban használhatja a magyar nyelv, mint a *-vány* képzőt, s gyakorlatilag korlátlan számú képzett szót lehet ilyen módon gyártani, ám ezek nem feltétlenül lesznek összhangban e képző eredeti jellegével (*évszázadnyi*, *világegyetemnyi* stb.). Továbbfejlesztett változata e képzőcsaládnak a *-nyilag* képző, amely viszont csak egyetlen magyar szóval kapcsolatban jelenik meg: *pillanatnyilag*.

Felhívjuk a figyelmet itt arra is, hogy nagyon sok hangutánzó szavunkban, melyek valamely éles és vékony hangot neveznek meg, úgyszintén megjelenik az

stb.), továbbá *fészű*, *feslik* (*feslett*) és talán *fest* szavunknak, amelyek a szükölködés és a vékonyság gondolatát hordozzák. *Remény* szavunkkal kapcsolatban pedig lásd: *rebeg*, („érthetetlenül beszél”), (be)*reked* („nem tud beszélni”), *rekeszt* („elzár valaki elől”), *rekcent* (ua.), *rémül* („fél valamitől”), *renyhe*, *reped*, *rés*, *reszket*, *rétes* (vö. „hétrét görnyed”), *réteg*, *retteg*, *rezeg*.

⁷⁰ *Jártányi* szavunk (mely képzett szó a maga nemében egyedülálló) *-nyi* képzője tulajdonképpen nem ide tartozik: természetesen itt is a tágabb értelemben vett kicsinységről van szó, ám e képző a képtelenséget, a tehetetlenséget fejezi ki: azt, hogy még járni sincs ereje.

ny hang: *nyávog, nyafog, nyüszít, nyert, nyivákol, nyihog, nyikorog, nyekereg, nyöszörög, nyikkan, vinnyog, vernyákol és vonít* (első adatolt alakja *vonyít*).

Vizsgálatunk folyamán egy olyan módszert próbáltunk ki, amely a magyar nyelvet nem idegen nyelvekből kívánja levezetni, hanem önmagából értelmezi. Ilyen módon egy szócsaládot nyertünk, amelynek számos *kány*-alapú szava van, s még több olyan származékszava, amely a „vékonyság” és „hajlékonyság” jelentéstartalmát hordozó *ny* hang révén kapcsolódik e szócsaládhoz. Vizsgálatunk nyilvánvalóan ellentétes eredményt sugall, mint az az analitikus vizsgálati eljárás, amelynek eredményeképpen vizsgált szavaink egy részét alapnyelveknek, más részét jövevényszavaknak, harmadik részét pedig hangutánzó-hangfestő eredetű szavaknak tekintik. A szavak vizsgálatánál ezt a fajta eredeztetést mi csak a legnyilvánvalóbb esetekben vettük figyelembe. Célunk mindössze annyi volt, hogy bemutassuk: létezik a magyar nyelv etimológiai értelmezésének egy belülről kiinduló módszere is.

